

Lunds universitet
Sociologiska institutionen

Från ontologi till ideologi

En undersökning av den kritiska realismen som sociologisk vetenskapsteori

Författare: Anders Hylmö
Uppsats i sociologi 41-80p (SOC 446)
Vårterminen 2007
Handledare: Göran Dahl

Abstract

Titel: *Från ontologi till ideologi – en undersökning av den kritiska realismen som sociologisk vetenskapsteori*

Författare: Anders Hylmö

Handledare: Göran Dahl

Uppsats i sociologi 41-80p (SOC 446)

Sociologiska institutionen, Lunds universitet

Vårterminen 2007

I denna uppsats undersöks den kritiska realismen som vetenskapsteori för samhällsvetenskaperna. Tillvägagångssättet är en immanent kritik, där den kritiska realismen följs genom dess grundläggande argument, för att sedan vända dess egen begreppsapparat mot sig själv för att visa på spänningar och motsägelser i teorin. Särskild uppmärksamhet kommer genomgående att riktas mot den nära relationen till marxismen, samt synen på abstraktioner som ett centralt samhällsvetenskapligt verktyg. Undersökningen tar sin utgångspunkt i argumenten för en realistisk vetenskapsteori utifrån det naturvetenskapliga experimentet som oomstritt faktum, och upplyftandet av ontologin framför epistemologin. Den kritiska realismens ontologiska modell presenteras, liksom dess kritik av empirismen och idealismen. Vidare undersöks argumenten för en samhällsvetenskap med emancipatorisk potential, och den kritiska realismens syn på vetenskapens produktionsprocess. De skilda ståndpunkterna i frågan om vad avsaknaden av experiment innebär för samhällsvetenskaperna behandlas, och jag argumenterar för att detta bör ses som tecken på en underliggande och olöst problematik vad gäller den kritiska realismens syn på vetenskapens transitiva objekt. Denna kritik fördjupas med en granskning av ideologibegreppet hos Roy Bhaskar respektive Louis Althusser, varpå den kritiska realismens tendens att underbetona vetenskapens irrationella eller ideologiska aspekter lyfts fram.

Nyckelord: kritisk realism, ontologi, epistemologi, abstraktion, marxism, ideologi

Innehåll

1. Inledning.....	1
Frågeställning, syfte och avgränsning	2
Metod och framställning	3
2. Den kritiska realismen – en översikt.....	4
Synen på natur- och samhällsvetenskap	6
Den ontologiska vändningen	6
Strukturer och mekanismer i öppna system	8
Verklighetens stratifiering	9
Kritiken av empirismen och idealismen	9
Empirism	10
Idealism	11
Det epistemiska felslutet.....	12
Kausalitet hos transcendental realism och empirism.....	13
3. Kunskapens produktionsprocess	15
Vetenskapens centrala paradox	15
Vetenskapens transitiva och intransitiva objekt	16
Distinktionen mellan teori och empiri.....	18
Sanning, epistemisk relativism och omdömesrationalism.....	18
4. Kritisk naturalism - grunden till en emancipatorisk samhällsvetenskap?	19
En förklarande vetenskap.....	20
Sociala strukturers existens och kausalitet.....	21
5. Vetenskapens transitiva objekt – begrepp och teorier.....	22
Samhällsvetenskapens emancipatoriska potential	22
Relationer och abstraktioner.....	24
Begrepp, abstraktion och teori.....	25
Idealtyper och faran med dåliga abstraktioner.....	28
Den felplacerade konkretionens felslut.....	29
Epistemisk relativism och omdömesrationalism	31
6. Ideologibegrepp hos kritisk realism och marxism	32
Vetenskapens två sidor hos Bhaskar och Althusser.....	32
Vetenskap och ideologi hos Althusser.....	34
Bhaskar – utvecklad vetenskap, strikt ideologibegrepp	36
Den kritiska realismen – ideologins problematik åsidosatt	37
7. Reflektioner kring kritisk realism och sociologisk forskning.....	39
Kritisk realism och emancipatorisk sociologi	39
Abstrakt och konkret vetenskap	40
Den kritiska realismens metateoretiska funktion	41
8. Sammanfattning och avslutning	42
Litteraturlista.....	44

1. Inledning

Ända sedan de moderna samhällsvetenskapernas barndom under 1800-talets andra hälft har frågan om deras kunskapsanspråk och vetenskaplighet debatterats gång efter annan. Problematiken har tagit sig skiftande uttryck, men den kvarstår än idag. Med en grov förenkling har frågan kretsat kring huruvida samhällsvetenskapernas resultat kan anses vetenskapliga på samma sätt som naturvetenskapernas resultat. I många introduktionsverk till sociologisk teori och metod tas utgångspunkten fortfarande i denna gamla motsättning.

Frågan om hur vi egentligen ska se på samhällsvetenskapernas sanningsanspråk eller ”vetenskaplighet” tycks här vara en fråga om ställningstagande för den ena eller andra positionen. När det istället gäller valet av metod i snäv mening tycks ett ställningstagande för det ena eller andra ibland bara vara en fråga om forskningens syfte och objekt, och inte sällan förespråkas en pragmatisk eklekticism. Men om dessa två motstridiga positioner utgår från vitt skilda sätt att förstå vad *vetenskap* är, eller borde vara, vilken grund vilar då en sådan eklekticism på? Och hur löser man, inom dessa ramar, frågan om en vetenskap som ställer sig i tjänst hos ett emancipatoriskt projekt? Vilken roll skall vi tillmäta empiri respektive teori i sökandet efter den bästa förklaringen, och hur långt ska vi gå in i den relativistiska gränd där allt i slutänden handlar om olika (inkommensurabla) diskurser, mer eller mindre motiverade av maktanspråk eller ståndpunkter? Är det över huvud taget möjligt att finna någon fast mark, från vilken vi ens kan försöka att besvara dessa frågor?

För den som är intresserad av samhällsteori i allmänhet och sociologisk teori i synnerhet, och samtidigt har ett intresse av att koppla teorin till den samhälleliga verkligheten, och i sista hand att förändra den, ställer sig dessa problem lätt i vägen. Inte bara grundläggande utbildning och litteratur inom vetenskapsteori och metodologi, utan även många mer specialiserade verk saknar också i min mening ett tillfredsställande sätt att begreppsliggöra kopplingen mellan sociologisk *teori* och sociologisk *metod*. Problemet framträder som en upplevelse av att ”teori”, ”kvalitativ metod” och ”kvantitativ metod” är avskilda öar utan någon helt tydlig koppling sinsemellan. Man kan också se problemet i motsatsparet ”empirisk forskning” och ”teoretisk forskning”. Följderna kan vara allvarliga för den som är intresserad av en kritisk och emancipatorisk samhällsvetenskap. Det leder lätt till att man antingen vill studera verkligheten, ”empiri”, och fastnar i en i grunden positivistisk metodologi, eller att man tar sin tillflykt till mer eller mindre teoretisk forskning, rättfärdigad av en ofta radikal kritik av samma positivism.

Detta problemkomplex utgör en fond för denna uppsats, som är en undersökning av den kritiska realismen. Det är en relativt ung skola inom vetenskapsteorin, som vunnit många anhängare framför allt inom samhällsvetenskaperna det senaste decenniet. Den kritiska realismen

tycks lova en lösning på ovanstående problematik genom att tillhandahålla ett metateoretiskt ramverk för att förstå vetenskapen i relation till den värld den studerar. Jag kommer att undersöka den kritiska realismens huvudargument, och dess kritik av de uppfattade huvudmotståndarna. Jag kommer att följa dess argumentation från den grundläggande argumentationen för relevansen av ontologiska frågor, via några i min mening högst relevanta idéer och begrepp för samhällsvetenskapernas självförståelse. Slutligen kommer vi att hamna i en kritik av den kritiska realismens ideologibegrepp, som jag menar visar på en grundläggande svårighet hos den kritiska realismen att trots allt argumentera för en samhällsvetenskap på samma villkor som naturvetenskaperna.

Det kan verka som om att denna metateoretiska utflykt till filosofins utkanter för att lösa sociologiska problem inte hör hemma inom själva sociologin. Sociologi skall förstås inte bedrivas av filosofer, utan måste som varje empirisk vetenskap vara förankrad i sina egna teorier, grundade i empiriska studier. Ibland är dock denna typ av reflektion över den egna disciplinens grundvalar motiverad, och det är just syftet med denna uppsats att visa på det behovet och försöka ge ett litet bidrag till den.

Frågeställning, syfte och avgränsning

Min avsikt med denna uppsats är att undersöka den kritiska realismen som vetenskapsteoretisk grund för en kritisk sociologi. Syftet är att lyfta fram den kritiska realismens kritik mot de två dominerande filosofiska grunderna inom sociologin, empirismen och idealismen. Jag kommer även att fördjupa mig i två snävare aspekter av den kritiska realismen, nämligen dess syn på abstraktioner som ett centralt verktyg i kunskapens produktionsprocess, samt dess nära men ambivalenta relation till marxismen. Den första kommer att presenteras i ett fördjupande kapitel, medan den andra löper som en röd tråd genom undersökningen. En tredje och central aspekt av denna uppsats är den kritik som kommer att riktas mot den kritiska realismens brister i synen på kunskapens transitiva (det vill säga socialt konstruerade, värdeladdade och potentiellt ideologiska) dimension. Det kanske tydligaste symptomet på detta är ideologibegreppets öde inom den kritiska realismen, vilket jag skall ägna viss uppmärksamhet åt.

Jag kommer att hävda att den kritiska realismen gjort stora och viktiga framsteg inom vetenskapsteorin för samhällsvetenskaperna. Samtidigt ska jag försöka visa att den har en viss slagsida åt en scientism eller objektivism, som den i någon mån delar med den positivism den så hårt kritiserar. Av utrymmesskäl kommer jag inte att kunna behandla de försök som gjorts av bland andra Margaret Archer (1998) att utveckla en mer substantiell sociologisk teori på den kritiska realismens grund. Utrymmet tvingar mig även att vara relativt kortfattad vad gäller

redogörelsen för den kritiska realismens filosofi och dess utveckling, liksom på andra områden som jag anser vara intressanta ur en sociologs perspektiv.

Metod och framställning

Detta är en helt igenom teoretisk, eller om man vill *metateoretisk* uppsats. Mitt studieobjekt är varken den sociala verkligheten, eller någon viss sociologisk teori. Istället skall jag undersöka en specifik teori om *relationen* mellan teori och verklighet, det vill säga en vetenskapsteori. Den kritiska realismen och dess argument, liksom i viss utsträckning debatten framför allt mellan den kritiska realismen och marxismen, utgör mitt studieobjekt. Mitt material utgörs alltså av text inom detta fält. I sammanhanget bör det nämnas att jag anser den strikta och vanligt förekommande distinktionen mellan teori, metod och empiri vara ganska problematisk. Kritiken av dessa begrepp och relationen mellan dem kommer också att utgöra en viktig och integrerad del av min undersökning.

Min undersökning kommer till stora delar att utgå från den kritiska realismens perspektiv. Jag kommer att ge min syn på dess inre sammanhang, och dess kritik av rivaliserande filosofiska positioner. Efter att ha följt den kritiska realismen genom dess fundamentala resonemang, kommer jag att syna de spänningar och sprickor som den bär inom sig. Jag kommer så att säga att vända den kritiska realismen mot sig själv, så att kritiken väsentligen utförs med hjälp av dess egen begreppsapparat. Mitt tillvägagångssätt kan därmed sägas vara en form av *immanent kritik*, en typ av kritik som inte sällan används av kritiska realister (Cruickshank 2004). En immanent kritik kännetecknas av den endast tar det aktuella fenomenet som utgångspunkt, och helt utifrån dess egna termer söker belysa dess inneboende motsättningar, svagheter och gränser.

Till att börja med kommer jag att presentera den kritiska realismens grundläggande idéer. Relativt stort utrymme kommer ägnas just åt redogörelser av den kritiska realismens argument. Jag finner detta motiverat då den kritiska realismen, trots en kraftigt ökande spridning de senaste åren, fortfarande får anses ganska okänd, åtminstone vad gäller en djupare kännedom. Av denna anledning kommer min framställning även att beröra en hel del av dess argumentation kring naturvetenskaperna. Som ett led i detta kommer den kritiska realismens huvudsakliga kritik mot alternativa filosofiska positioner att presenteras. I kapitel 3 presenteras dess grundläggande syn på kunskap och vetenskap som en produktionsprocess, och i kapitel 4 de särskilda förutsättningarna för samhällsvetenskaperna, där frågan om en emancipatorisk vetenskap står i fokus. Kapitel 5 utvecklar den kritiska realismens syn på kunskapens sociala eller transitiva sida, samt problematiserar denna syn. Därefter kommer denna diskussion fördjupas i kapitel 6 med en undersökning av ideologibegreppet hos Roy Bhaskar respektive Louis Althusser. Där kommer jag

också att försöka visa på hur denna undersökning blottar en i min mening grundläggande och problematisk aspekt av den kritiska realismens projekt. Slutligen innehåller kapitel 7 en övergripande diskussion om den kritiska realismens som sociologisk vetenskapsteori, liksom ett antal något mer konkreta nedslag. Kapitel 8 sammanfattar slutligen.

Den kritiska realismen kännetecknas av en uppsjö av nya begrepp. Huruvida Bhaskars nybildade begreppsapparat är en nödvändig tillgång eller ett omständligt återuppfinnande av hjulet låter jag vara osagt. I vilket fall har jag genomgående försökt att balansera mellan å ena sidan den precision och exakthet som specifika och ibland till synes tekniska begrepp skänker, och å andra sidan en onödigt svårtillgänglig text eller begreppsexercis.

2. Den kritiska realismen – en översikt

Den kritiska realismen är en ung strömning inom vetenskapsfilosofin, och är nära förknippad med engelsmannen Roy Bhaskar. Termen ”kritisk realism” är egentligen en sammanslagning av begreppen *transcendental realism*, som utifrån en diskussion kring naturvetenskaperna kan sägas utgöra dess filosofiska fundament, och *kritisk naturalism*, som behandlar de speciella förutsättningarna för, och möjligheterna till, kritiska och emancipatoriska samhällsvetenskaper (Bhaskar 1998c). Enligt Bhaskars egen berättelse började det hela med ett försök att skriva en avhandling om ”hur ekonomisk teori kan hjälpa fattiga länder”. Bhaskar hävdar att han blev så bestört över upptäckten av att den ortodoxa nationalekonomin inte ens tillåter att frågan ställs – eftersom teorin byggs upp kring en uppsättning a priori antaganden och inte ens kan begreppsliggöra dessas koppling till verkligheten – att han övergav idén och istället sökte sig till vetenskapsfilosofin. Men även där stötte han på samma problem: huvudfåran inom vetenskapsteorin kunde enligt honom inte klargöra hur vetenskapliga teorier egentligen hänger ihop med den verklighet som de trots allt är teorier om.¹ Den kritiska realismens uppstod under starka influenser från den postpopperianska, realistiska vetenskapsteoretikern Rom Harré. En annan mycket viktig influens, framför allt i Bhaskars tidigare verk, var den strukturalistiska marxismen hos Louis Althusser. Att den kritiska realismen växt fram i en anglosaxisk kontext, delvis influerad av den franska strukturalistiska marxismen, visar sig ganska tydligt i själva den problematik som den kritiska realismen tar sin utgångspunkt i och förhåller sig till.

Sedan Bhaskars första verk, *A Realist Theory of Science* från 1975, har den kritiska realismen utvecklats från att vara ett ingripande i debatten om (natur-)vetenskapens möjlighet till att behandla även samhällsvetenskaperna i *The Possibility of Naturalism* från 1979. Idag betraktas den

¹ Historien berättades av Roy Bhaskar på ett föredrag i Lund 04-10-12.

kritiska realismen inte bara som en vetenskapsfilosofi utan som ett fullvuxet filosofiskt system. Men det är kanske framför allt som vetenskapsfilosofi för samhällsvetenskaperna den vunnit flest anhängare. Jag kommer bara att behandla den kritiska realismen så som den utvecklats fram till *Dialectic: Pulse of Freedom*, som kom ut 1993. Förutom en del intressanta aspekter av införandet av ett ”dialektiskt moment” och skapande av ”dialektisk kritisk realism”, tycks Bhaskars senare verk vara av mer filosofiskt intresse.² Vid sidan av Bhaskar själv har en rad forskare, både filosofer och empiriska forskare inom en rad olika discipliner bidragit till den kritiska realismens frammarsch, framför allt i den anglosaxiska sfären. Dess verkliga utbredning, framför allt inom tillämpad forskning, tycks ha tagit fart ordentligt i slutet på 90-talet. Mest debatt har den troligen väckt inom nationalekonomin, där man finner de kanske mest oreflekterade eller ohållbara vetenskapsteoretiska positionerna.

Inom svensk samhällsvetenskap har den kritiska realismen gjort vissa inbrott det senaste decenniet. Förutom omnämningen i vetenskapsteoretiska introduktioner, där Djurfeldt (1999) utmärker sig för att mycket tillgängligt presentera ett slags kritisk realism, eller i vetenskapsteoretiska avsnitt i andra introduktioner (t.ex. Pålsson Syll 2002), arbetar flera svenska sociologer mycket nära den kritiska realismen. Den kanske främsta svenska publikationen på området borde vara Danermarks et.al. (1997) *Att förklara samhället*, ett introduktionsverk med något egen vinkling som även fått en inte obetydlig spridning i engelsk översättning. Daniel Seldéns (2005) avhandling *Om det som är* innehåller en utförlig men okontroversiell introduktion till den kritiska realismen. En bra introduktion i artikelformat har skrivits av Fredrik Liljeros (1997).

På engelska finns flera mycket bra introduktionsverk, till exempel av Andrew Collier (1994). Till andra tidiga inledningar hör Andrew Sayers (1992) mycket utförliga *Method in the Social Sciences*, som till stor del bygger på Bhaskars kritiska realism. Den oomstridda bibeln när det kommer till kritisk realism, som blandar översiktliga introduktioner med utdrag ur alla Bhaskars centrala verk jämte viktiga bidrag av andra centrala kritiska realister som Margaret Archer, Alan Norrie och Tony Lawson för att nämna några, är Archers et. al. (1998) *Critical Realism: Essential Readings*. Relationen mellan kritisk realism och marxism behandlas ur flera vinklar i antologin *Critical Realism and Marxism* (Brown, Fleetwood & Roberts 2002). För en utförlig uppgörelse med Althusser-skolan från den kritiska realismens perspektiv finns Andrew Colliers (1989) *Scientific Realism and Socialist Thought*.

² Det kan nämnas att många kritiska realister dessutom anser att Bhaskar sedan andra halvan av 90-talet har rört sig alltför långt mot mysticism, idealism och religiösa frågor. Denna kritik kommer framför allt från den relativt stora skaran av marxistiskt influerade kritiska realister. Alex Callinicos (Bhaskar & Callinicos 2003) identifierar *Dialectic: Pulse of Freedom* som ögonblicket då allt började ”spåra ur”.

Synen på natur- och samhällsvetenskap

Frågan om samhällsvetenskapernas kunskapsanspråk tenderar nästan alltid att utmyнна i frågan om huruvida samhällsvetenskaperna är ”lika vetenskapliga” som naturvetenskaperna. Positivismen har hävdad att samhällsvetenskaperna kan vara detta om de utför vetenskap på samma sätt som naturvetenskaperna (en position känd som *naturalism*), medan hermeneutikerna har hävdad att objektet är kvalitativt annorlunda, och därför kräver andra metoder. Denna debatt har kommit att kallas naturalismdebatten (Bhaskar 1998b:1ff, Lopéz & José 2001:8). Enligt de kritiska realisterna gör båda läger det fatala misstaget att de i tysthet erkänner positivismens karakterisering av naturvetenskapen. Istället bör vi förstå både natur- och samhällsvetenskap på ett helt annat sätt, vilket enligt Bhaskars argument leder oss fram till en kritisk naturalism – en samhällsvetenskap som inte bara är vetenskaplig på samma sätt som naturvetenskapen, utan också kan fungera kritiskt och emancipatoriskt.

För att förstå den kritiska realismens kritik av empirismen och idealismen inom samhällsvetenskaperna, skall vi först ta en omväg via naturvetenskaperna. Vetenskapsfilosofin har traditionellt sett haft just naturvetenskaperna, och framför allt fysiken, som älsklingsobjekt. Även inom samhällsvetenskaperna brukar vetenskapsteorin förhålla sig till en bestämd bild av naturvetenskaperna, och därför är det relevant att undersöka denna lite närmre. En av Bhaskars centrala poänger i sammanhanget är just att *både* de som anser att samhällsvetenskaperna kan och skall efterlikna naturvetenskaperna, och de som hävdar att det varken är möjligt eller önskvärt, har gjort sig en felaktig uppfattning av naturvetenskapen (Bhaskar 1998b:17). Problemet är enligt den kritiska realismen att förståelsen av naturvetenskaperna har vilat på en problematisk filosofisk ontologi.

Den ontologiska vändningen

Den kritiska realismen har gjort sig känd för vad som ibland kallas *den ontologiska vändningen* (Cruickshank 2004:569). Detta innebär att fokus förflyttas från den epistemologiska frågeställning som länge varit central för vetenskapsfilosofin: ”hur kan vi nå (sann) kunskap om verkligheten?”. Bhaskar hävdar att vi inte som är brukligt kan börja med att ställa den frågan, utan måste ta ett steg tillbaka och ställa den ontologiska frågan: ”vad existerar?”. Svaret på den frågan, det vill säga vad det är för något vi kan ha kunskap om, färgar oundvikligen svaret på frågan om *på vilket sätt* vi kan nå kunskap om det. Bhaskar hävdar att i princip hela den västerländska filosofin begått vad han kallar *det epistemiska felslutet*, som innebär att man utifrån frågan *vad kan vi veta* drar slutsatser

om vad som existerar. Hur menar då Bhaskar att vi skall komma fram till några ontologiska slutsatser?

Bhaskar inleder sin argumentation med att söka upp ett stycke fast mark att utgå från. En sådan fast punkt hittar han i det naturvetenskapliga experimentet. Trots att tolkningarna av det går isär, är nämligen i princip alla vetenskapsfilosofer överens om att det naturvetenskapliga experimentet har en alldeles unik roll i produktionen av (natur)vetenskaplig kunskap. Nästa steg för Bhaskar är att undersöka vad denna praktik måste *förutsätta*. Han frågar: ”hur måste verkligheten vara beskaffad för att experiment skall vara nödvändiga och möjliga?” (Danermark et. al. 1997:27, Collier 1994:31)³. Svaret på frågan är enligt Bhaskar att verkligheten måste ha en bestämd uppsättning egenskaper för att experimentet (som är ett aktivt ingripande i naturen) skall vara *möjligt*⁴.

Experimentets *nödvändighet* inom naturvetenskaperna visar oss just att vi måste ingripa i verkligheten och *producera* resultat, och inte bara passivt avläsa dem från naturen. Enligt Bhaskar måste vi anta att det existerar krafter, strukturer och mekanismer bortom de direkt iakttagbara framträdelsena och händelserna. Andrew Collier (1994:6) hävdar att detta gör den kritiska realismen till en stark variant av realism som han kallar *djuprealism*. Enligt Collier (1994:42.) är en sådan djuprealism realistisk med avseende på mer än erkännandet existensen av en oberoende verklighet. Det bör nämnas att den kritiska realismen hela tiden försöker röra sig från händelser till ting, det vill säga intresset ligger inte vid vad som händer, utan vid de ting som är orsak till händelserna, med Bhaskars ord: ”Världen består av ting, inte händelser.”⁵.

För att precisera sin ting-centrerade filosofiska ontologi gör Bhaskar en begreppslig distinktion mellan vad han kallar tre *ontologiska domäner* (Collier 1994: 42ff). Den *empiriska* domänen utgörs av det vi vanligtvis kallar ”empiri” eller ”data”, alltså händelser som vi observerar. Den *faktiska* domänen betecknar allting som sker, oavsett om någon erfar det eller inte. Distinktionen mellan det empiriska och det faktiska handlar alltså i princip om en åtskillnad mellan vår erfarenhet av världen, och världen som den existerar oberoende av oss. Det centrala är att vår erfarenhet alltid redan är beroende av begrepp och teorier. Men vi kan också gå *bortom*

³ Frågan formuleras något olika i de skilda framställningarna. Poängen är dels att den är formulerad som ett transcendentalt argument utifrån formen ”vad måste vara fallet för att x skall vara möjligt”, det vill säga att den undersöker de nödvändiga förutsättningarna för x (se Collier 1994:20ff). Frågan gäller vidare både experimentets möjlighet, och dess nödvändighet. Det bör betonas att det inte är frågan om något ”bevis” i en absolut mening, utan om ett argument om nödvändiga förutsättningar för något de flesta håller för sant.

⁴ Jag kommer inte att närmare gå in på argumentation kring *hur* det naturvetenskapliga experimentet som praktik lär oss något om verklighetens natur, min redogörelse rör bara *vad* Bhaskar kommer fram till. De flesta introduktionsverk till kritisk realism innehåller en genomgång av det, eftersom det spelar en så stor roll som utgångspunkt för Bhaskars argumentation med hjälp av s.k. transcendentala argument. Se t.ex. Danermark et.al. kap. 2, Collier (1994) kap 1 och 2. Ett utdrag ur Bhaskars *A realist Theory of Science*, där argumentet förs fram, finns i Archer et. al. 1998:16-47.

⁵ Bhaskar citerad i Liljeros 1997:22

fenomenen eller de faktiska händelserna. Det *verkligas* domän utgörs av de strukturer och mekanismer hos verkligheten som *orsakar* de faktiska händelserna. Kunskapens objekt är inte bara det som framträder, utan enligt Bhaskar framför allt dessa underliggande strukturer (Danermark et. al. 1997:29ff). Vetenskaplig kunskap handlar enligt denna syn inte så mycket om fallande äpplen som om gravitation, eller om sociala system snarare än historiska händelser (Collier 1994:6).

De underliggande strukturerna ligger inte bara bakom och förklarar händelserna som de framträder, utan kan också *motsäga fenomenen*. Underliggande *mekanismer* eller *krafter* kan existera utan att utövas, de kan motverka eller förstärka varandra, etc. (Collier 1994:42). Dessa kausala krafter hos tingen skall ses som en effekt av deras inre strukturer, där till exempel vattens egenskaper härrör från dess molekylstruktur. Det är enligt Collier just dessa strukturer vi kan ha kunskap om: ”Things have the powers they do because of their structures, then, and we can investigate the structures that generate the powers, and to an extent predict the powers from the structures.” (Collier 1994:43). En tunna krut har egenskapen att kunna explodera alldeles oavsett om den någonsin gör det (Sayer 1998:124). En människa har *arbetskraft* även då hon inte arbetar, och är förmögen att kommunicera även om denna förmåga inte utövas alla dygnets timmar. Krafter bör alltså förstås som en potential att göra något.

Strukturer och mekanismer i öppna system

Hur skall man då enligt Bhaskar förstå naturlagarna, denna strikta regelbundenhet som ses som eftersträvansvärd av hårdnackade naturalister? ”Gravitationslagen” kan referera både till gravitationen så som den verkligen existerar, och till Newtons formulering av den i *Principia*. Det rör sig förstås om två vitt skilda saker; den förra existerade förstås långt innan Newton formulerade den senare. Bhaskar gör enligt Collier en användbar distinktion mellan *mekanism* som de egenskaper hos verkliga ting som en *lag* försöker beskriva (Collier 1994:44). En mekanism betecknar alltså de sätt på vilka ett ting nödvändigtvis måste bete sig, givet dess inre struktur. Detta gäller *ceteris paribus* (allt annat lika), och eftersom verkligheten enligt den kritiska realismen är ett *öppet system*, leder dessa nödvändigheter hos tingen inte till någon mekanisk determinism. Kännetecknande för ett öppet system är just att allt annat *inte* är lika. Alla händelser har orsaker, det vill säga är bestämt, men i ett öppet system är ingenting *förut*bestämt. Detta gäller alltid samhället, och det mesta av naturvetenskapernas område – den enda naturvetenskapen vars objekt i praktiken beter sig som ett slutet system är astronomin.

Här återkommer vi till experimentets centrala roll: de är nödvändiga just för att händelser mycket sällan uppträder regelbundet i verkligheten. Vad experimentet gör är att i princip isolera

en mekanism från annat inflytande, för att kunna studera hur den opererar i sig. Det handlar om att på artificiell väg skapa ett *slutet system*. För att studera gravitationen räcker det inte med att gå ut i naturen och observera – väldigt få föremål är ständigt upptagna med att falla mot jorden, trots att tyngdlagen kontinuerligt verkar på dem.

Verklighetens stratifiering

En viktig aspekt av den kritiska realismens ontologi är dess begrepp om verklighetens *stratifiering*. Att verkligheten är stratifierad innebär att vissa mekanismer är mer grundläggande (och uppstod oftast tidigare) än, och är förutsättningar för andra som befinner sig i högre strata. Fysikens mekanismer existerade före kemins i universums historia, och kemins före biologins, sociologins, etc. Det avgörande med denna syn är att varje stratum har sina egna unika mekanismer som är rotade i, men som inte kan reduceras till, underliggande strata. Bhaskar beskriver denna relation mellan ett högre och lägre stratums mekanismer som *emergens*, och dessa kvalitativt nya krafter som *emergenta krafter* (Collier 1994:110).

Detta är alltså något helt annat än den form av reduktionism som brukar kallas *reduktiv materialism*, och som ligger till grund för den naiva tron att alla naturlagar kan reduceras till fysikens, eller sociobiologins tro på att sociologi och sociala företeelser kan reduceras till biologiska. Människor styrs utan tvivel av fysiska och biologiska mekanismer (vi faller till marken, måste äta, kan bli sjuka, etc.), men det innebär på inget vis att sociologiska, psykologiska och ekonomiska mekanismer kan reduceras till dessa. Stratifieringen av verkligheten tillåter oss att *förklara* en mekanism i termer av en underliggande, vilket inte är detsamma som att *reducera* den (Collier 1994:50). Det är värt att betona att det är mekanismer, inte ting eller händelser, som är stratifierade (Collier 1994:47). Verklighetens stratifiering är enligt Bhaskar också den huvudsakliga grunden till vetenskapernas stratifiering. Uppdelningen i olika akademiska discipliner (framför allt inom naturvetenskaperna) skall alltså inte ses som en ren historisk-social produkt, utan återspeglar till stora delar distinktionen mellan de mekanismer som utgör varje disciplins objekt (Collier 1994:107).

Kritiken av empirismen och idealismen

Empirismen och idealismen är den kritiska realismens två främsta filosofiska måltavlor (Collier 1994:70ff). Kritiken är framför allt intressant eftersom empirism och idealism är filosofiska positioner som ligger till grund för mycket teoribildning inom sociologin. Enligt den kritiska realismen vilar all teori på bestämda filosofiska grunder, oavsett om dessa görs explicita eller inte.

Dessa grunder innefattar bland annat en filosofisk ontologi och en epistemologi, det vill säga en grundläggande föreställning om världens beskaffenhet och vår relation till den. Genom en kritik av dessa grunder, på ett filosofiskt plan, kan man enligt de kritiska realisterna i ett brett svep rikta sin kritik även mot de skilda substantiella teorier som man menar vilar på dessa grunder. Den filosofiska kritiken kan alltså fungera genom att rycka undan mattan under fötterna från den ena eller andra substantiella teorin.

Empirism

En första enkel bestämning av *empirism* kan se ut så här:

”Med empirister menar vi sådana aktörer på vetenskapens fält som har stor tilltro till empirisk forsknings förmåga att direkt och oförmedlat avspegla verkligheten och till att ’data’ utgör det avgörande elementet i vetenskap. Forskning uppfattas primärt handla om insamling, bearbetning och analys av data, kvantitativa eller kvalitativa. Teori och empiri hävdas vara klart åtskilda och den förras värde fastslås vid prövning gentemot data.” (Alvesson & Sköldberg 1994:7)

I vårt sammanhang är det dock värt att betrakta empirismen lite närmre. Collier (1994:70ff) spårar dess historia inom den anglosaxiska filosofin tillbaka till 1600-talet, men menar att den utvecklades fullt ut först av Berkeley och Hume på 1700-talet. Trots att den, genom sitt betoning av den egna erfarenheten som kunskapens grund, på sin tid var en radikal filosofisk strömning gentemot den gamla ordningens auktoritetstro, fyller den enligt Collier (1994:71) ofta en konservativ funktion idag.

Den klassiska empirismen vilar på en föreställning om att vårt medvetande är en ”tom skrivtavla” (*tabula rasa*), och att vi bara fyller det med kunskap genom *erfarenheten*. Collier (1994:73) särskiljer fem karakteristiska drag för dess teori om erfarenheten. Till att börja med når vi erfarenhet via våra *sinnen*. För det andra är detta en *passiv process* där våra medvetanden blir ”inskrivna” av naturen. Utan detta inskrivande skulle våra medvetanden för det tredje vara fullständigt *tomma*. För det fjärde är erfarenhetsbegreppet *individualistiskt*: erfarenheten kan förstås utan referens till andra människors erfarenheter. Slutligen är det *atomistiskt* i det att varje erfarenhet kan förstås fullständigt i sig själv, och bara är externt relaterad till andra erfarenheter. Erfarenheter är därför endimensionella, de följer bara varandra i tiden och kombineras inte i några strukturer, förutom i linjära sekvenser.

Collier (1994:74) hävdar vidare att denna (enligt honom grovt felaktiga) uppfattning av erfarenhet med nödvändighet leder till andra bestämda föreställningar om världen, i synnerhet Humes klassiska teori om *kausalitet*. Hume menar att, under förutsättning att alla idéer härstammar från sinnesintryck, och givet att vi faktiskt har en *föreställning* om kausalitet, måste vi

kunna finna intryck som ger upphov till en sådan idé⁶. Dessa intryck måste vara den upprepade erfarenheten av två sammanlänkade händelser. Alltså är kausalitet detsamma som *regelbundet uppträdande händelser*. Detta formulerade han till den berömda idén om att kausalitet föreligger då händelse A alltid åtföljs av händelse B, alltså att kausalitet är en fråga om empiriska regelbundenheter ("constant conjunction of events")⁷.

Empirismen har utvecklats sedan dess klassiska formulering, men grunderna består. De centrala aspekterna är dess uppfattning av vetenskapens objekt som atomistiska *händelser*, dess kausalitetsbegrepp och dess naiva syn på vetenskapen som ett "epifenomen till naturen" (se Bhaskar 1998a:19). Denna uppfattning är fortfarande mycket utbredd, inte minst inom samhällsvetenskaperna. Det räcker med att se till de grundläggande antagandena bakom till exempel grundläggande statistisk orsaksanalys för att finna exempel på det. Jag tänker då framför allt på likställandet av empiriska samband (det vill säga empiriska regelbundenheter) med kausalitet⁸.

Idealism

Den moderna idealismen är kanske inte lika utbredd och näst intill upptagen av det sunda förnuftet som empirismen. Men Bhaskar menar att den stundom är mer radikalt idealistisk än någon tidigare filosofi, inklusive filosofihistoriens stora idealister: "Bhaskar calls it 'superidealism'. For the first time, it has become respectable to write sentences like: '*Objects* of discourse do not exist. The entities discourse refers to are constituted in it and by it.'"⁹. (Collier 1994:87, *kursiv i org.*)

Det lösryckta påståendet som sticker Collier i ögonen kan ses som representativ för en samtida postmodern eller poststrukturalistisk variant av idealism. Den idealism Bhaskar främst vänder sig mot kan i sina grunder härledas ur Kants transcendentala idealism och sentida versioner av denna, såsom de bland annat tagit sig uttryck hos Weber m.fl. neo-kantianer, och som fått stort inflytande på sociologin. Kants grundläggande utgångspunkt var att tingen-i-sig är oåtkomliga för oss, men med utgångspunkt i sin tids vetenskap försökte han lösa problemet med hur vi kan uppfatta tid, rum och kausalitet. Dessa kategorier, menade han, måste vara något som

⁶ Detta är ett klassiskt exempel på vad Bhaskar kallar det *epistemiska felslutet*

⁷ Danermark et. al. använder "empiriska regelbundenheter" som översättning för det bättre engelska begreppet "constant conjunction of events", och jag har valt att följa det i brist på bättre översättning.

⁸ Man skall inte förledas att tro att distinktionen mellan verkliga samband och slumpmässiga statistiska samband med nödvändighet ändrar uppfattningens empiristiska karaktär. Även Hume betonade att vi måste kunna tänka oss att händelserna måste ha en rimlig rumslig koppling. Det avgörande är att kausalitet förstås i termer av empiriska regelbundenheter, att A alltid leder till B.

⁹ Collier citerar Hindes och Hirst, *Mode of Production and Social Formation*, s.20

vi *tillskriver* verkligheten. Senare varianter av idealism utvidgar denna uppfattning, och utgör ett framsteg i förhållande till empirismen, eftersom man inser kunskapens socialt förmedlade natur, etc. Men själva grundhållningen kvarstår; verkligheten förblir oåtkomlig, och vår uppfattning av den ses som konstruktioner (om än *sociala* konstruktioner till skillnad från individuella), vilket blir allt vi kan veta något om. Idealismen reagerar som strutsen; inför den till synes oöverstigliga ontologiska klyftan stoppar den huvudet i sanden och låtsas inte om närvaron av tingen-i-sig.

Det epistemiska felslutet

Empirismen begränsar sig inte till de ”kvantitativa metoderna”. Dess kunskapssyn ligger till grund för stora delar av moderna filosofiska och samhällsvetenskapliga teorier. Denna empirism bär, om vi får tro de kritiska realisterna, på ett mycket ödesdigert misstag. Att argumentera från frågan om *hur vi får kunskap* om något till frågan om vad detta *är*, innebär som vi redan sett att man begår vad Bhaskar kallar det *epistemiska felslutet*, och begränsar sig knappast till Hume:

”...Hume asks how (or whether) we can know about necessary connection, and thinks that the answer tells us what (if anything) necessary connections are. This shift is so common in the philosophy of the last three centuries that it often goes unnoticed, and it is an important achievement of Bhaskar’s philosophy to pick it out, name it, and (I think) refute it. [---] In fact this epistemic fallacy pervades not only classical empiricism, where it originates (though Descartes must take much of the blame for setting philosophy in this direction), but also Kant, the absolute idealists, Schopenhauer, Nietzsche, pragmatism, logical positivism, linguistic philosophy, poststructuralism, and, in a rather different form, phenomenology and existentialism.” (Collier 1994:76)

När empirismen postulerar att vi når all vår kunskap genom passiva, atomistiska observationer, uttrycker den en teori om hur vi når kunskap om världen, dess epistemologi. Men även om ingenting mer sägs om vad själva världen utgörs av, så förutsätter denna epistemologi en dold ontologi, en idé om vad verkligheten är, som den bär inom sig. För empirismen existerar bara ting eller händelser, sådana de framträder för oss. Därutöver existerar ingenting, eftersom det epistemiska felslutet leder till antagandet om att *det vi inte kan iakttä inte existerar*. Detta kan tyckas vara en rent filosofisk fråga, men det är just denna empiristiska förståelse av verkligheten som ligger bakom till exempel den metodologiska individualismen inom sociologin. Huruvida man ser på sociala strukturer, relationer och annat ”icke-observerbart” som något som existerar i verkligheten, eller som något vi bara konstruerar i våra medvetanden, är förstas en fråga med avgörande betydelse för sociologin. Här ser vi alltså ett exempel på hur en grundläggande idé på filosofins nivå verkar leda de substantiella teorierna in på bestämda spår.

Jag skall försöka visa att den kritiska realismen på ett mycket tydligt sätt argumenterar för att de har en högst verklig existens, vilket får konsekvenser för hur vi som samhällsvetare bör förstå samhället och våra teorier om det.

Kausalitet hos transcendental realism och empirism

Vi har alltså sett att den humeska kausaliteten (empiriska regelbundenheter) enligt den kritiska realismen endast uppträder i slutna system, men mycket sällan i öppna system. För empirismen är en *förklaring* dessutom synonymt med ett påvisande av kausalsamband, den är helt enkelt inget mer än en generalisering. När empiristen sett att B följt på A tio gånger drar han/hon slutsatsen att så alltid kommer att ske. Det är alltså frågan om induktion: utifrån observationer av många enskilda fall kan det generella fallet (alla fall) förklaras. Det är möjligt eftersom kausalitet för empiristen inte kan vara något annat än empiriska regelbundenheter. Men av detta följer också att en förklaring likställs med en *förutsägelse*. Till exempel kan vi gå ut och leta svanar. Vi finner tio vita svanar i stadsparken, och drar den induktiva slutsatsen att ”alla svanar är vita”. Då ”förklarar” vi alltså den enskilda svanens vithet med alla svanars vithet. Knappast mycket till förklaring: ”A generalization, however strict, which failed to suggest where we might look for its explanation would never be considered an explanation (‘why is that tea mug dirty?’ – ‘all tea mugs in my study are dirty!’).” (Collier 1994, s.67).

Det kan vara intressant att notera hur de uppenbara problemen med induktivism i en värld utan empirisk regelbundenhet löses av den moderna empirismen. Istället för att inse det ofruktbara med ett kausalitetsbegrepp som säger att B alltid måste följa på A, flyr man till sannolikhetens förlovade land. I en färsk lärobok i statistik för samhällsvetare hävdar till exempel Djurfeldt, Larsson och Stjärnhagen (2003:34): “Sannolikhetsläran löser enligt Hacking induktionsproblemet. Om vi vid ett mycket stort antal tillfällen observerat att H[ändelsen] alltid följer på B[etingelsen], berättigar det till följande slutsats: *med mycket stor sannolikhet* kommer detta att gälla också i framtiden.” Det så kallade induktionsproblemet som sannolikhetsläran sägs lösa här handlar om att vi, trots upprepade iakttagelser av empiriska regelbundenheter, aldrig kan vara säkra på att regelbundenheten kommer bestå. Andrew Sayer (1998, s.123f) hänvisar till denna humeska problematik som ”the scandal of philosophy”, och syftar på skandalen att empirismen inte kan göra åtskillnad mellan sammanträffanden och nödvändighet, så att även empiriska regelbundenheter måste vara kontingenta. Han menar att empirismens kausalitetsbegrepp är totalt kontraintuitivt, eftersom de flesta av oss utan vidare kan skilja på den kausala process som får en klocka att röra sig och det slumpmässiga sammanträffande som skulle kunna uppstå mellan den schweiziska räntan och de australiensiska skilsmässotalen.

Djurfeldt et. al. exemplifierar förutsägelsens problem med en person som försökte motbevisa gravitationslagen på dessa grunder, genom att upprepat släppa ett strykjärn på sin egen fot. Kunskapen om att ett strykjärn *med säkerhet*, och inte bara med ”stor sannolikhet” faller om man släpper det mot marken, och ingenting hindrar dess väg, har de flesta människor (troligen även Hacking och Djurfeldt utanför klassrummet). Men den kunskapen baserar sig varken på logiska slutledningar eller djupa fysikkunskaper, utan på praktisk erfarenhet av den verkliga tyngdkraftens verkliga effekter i ett öppet system.

Den kritiska realismens variant av förklaring är istället att beskriva vad man ser som *nödvändigheter* i verkligheten, nödvändigheter som på grund av verklighetens karaktär av öppet system leder till allt annat än mekanisk determinism. Andrew Sayer (1998:125) hävdar till exempel att det är så den uppfattade lagligheten i världen bör förstås, snarare än empirismens klassiska idé om *universalitet*. Vi kan förklara händelser i termer av underliggande mekanismer och strukturer, och i sin tur förklara dessa med mekanismer hos underliggande strata, men vi kan för den sakens skull inte *förutsäga* mycket i öppna system. Eftersom kausala krafter kan utövas utan att realiseras, beskrivs deras effekter bäst som *tendenser*.

Detta gör det möjligt att förena en uppfattning av kausalitet som *nödvändighet* hos tingen att bete sig på vissa sätt, med de öppna systemens inneboende kontingens¹⁰. Händelser i öppna system kan alltså förklaras genom samspelet av kausala krafter, som i sin tur kan tillskrivas tingens inre natur. Med begreppet tendens kan vi lättare tänka oss detta ständiga samspel, där ingen kraft nödvändigtvis realiseras fullständigt: ”It is the idea of continuing activity as distinct from that of enduring powers that the concept of tendency is designed to capture. In the concept of tendency, the concept of power is thus literally dynamized or set in motion.” (Bhaskar 1998a:37).

Empirismens symmetri mellan förklaring och förutsägelse faller alltså. Men med den faller enligt Collier (1994:58) också Poppers falsifikationism¹¹. Självklart kan vi ställa ”prognoser” om framtiden i öppna system, men inget som händer i ett öppet system kan i sig falsifiera en teori. Falsifiering i Poppers tappning bygger på utsagor om empiriska regelbundenheter. Men om en teori inte förutsäger några sådana regelbundenheter, kan den ju inte heller falsifieras genom en empirisk o-regelbundenhet. Det bör noteras att detta är en kritik av Poppers falsifikationism i strikt mening, och det innebär inte att teorier inte kan visas vara falska.

Inledningen till en samtida lärobok i sociologisk teori får fungera som ett exempel på empirismens stora inflytande:

¹⁰ Begreppet *kontingens* kommer spela en viktig roll i mitt resonemang, varför en förklaring kan vara på sin plats. *Kontingens* innebär motsatsen till nödvändig, att något är kontingent innebär alltså att *det inte är nödvändigt*, vilket inte behöver betyda att det är *slumpmässigt*.

¹¹ För en utförligare diskussion kring problemen med Poppers falsifikationism ur ett kritisk-realistiskt perspektiv, se kapitel 8 i Sayer (1992).

”The classical definition of theory is essentially a *deductive* one. It starts with definitions of some general concepts (and, often, a few clearly stated assumptions); lays out rules about how to classify the thing we observe in terms of these different categories; and then puts forward a number of general propositions about the concepts. [...] Because such theories are also powerful instruments in predicting and hence manipulating our environment, they are essential to almost every aspect of modern life, from stockbreeding to manufacturing rollerblades.” (Wallace & Wolf 1999:3-4)

De citerade författarna ställer här upp ett antal empiristiska axiom på parad. Till att börja med har vi likställande av förklaring och förutsägelse, liksom det faktum att exemplen på detta hämtats från natur- och ingenjörsvetenskapen (i en bok om sociologisk teori!). Vidare ser vi här empirismens tabula rasa-föreställning om teori, i sin välkända samtida hypotetisk-deduktiva skepnad. Utifrån ingenstans definieras begrepp och kategorier på ett klart och tydligt sätt, varefter observationer av regelbundenheter gör resten av jobbet. Mot denna epistemologi ställer den kritiska realismen sin syn på kunskapen som en social produktionsprocess.

3. Kunskapens produktionsprocess

I det föregående kapitlet redogjordes för den kritiska realismens ontologi på filosofins nivå. Den enligt kritisk realism centrala distinktionen mellan ontologi och epistemologi, och de problem som en avsaknad av denna kan medföra (det epistemiska felslutet) belystes. Kritiken av empirismen och idealismen lyftes fram, kritik som delvis berörde dess epistemologiska antaganden. I det följande skall den kritiska realismens epistemologi granskas.

Vetenskapens centrala paradox

I det föregående har vi sett att den kritiska realismen lägger stor vikt vid att på ett filosofiskt plan begreppsliggöra verkligheten som den ter sig oberoende av oss. Denna verklighet är vetenskapens objekt, men inte dess enda objekt. Vetenskapen är en social praktik, och produktion av kunskap om verkligheten är helt otänkbar utan de verktyg som språk, begrepp och teorier utgör. Därför är dess produkt också med nödvändighet en social produkt, en social konstruktion om man så vill. Bhaskar (1998a:16) menar att vi här står inför “vetenskapens centrala paradox”, och den utgör själva utgångspunkten för *A Realist Theory of Science*¹²:

”Any adequate philosophy of science must find a way of grappling with this central paradox of science: that men in their social activity produce knowledge which is a social product much like any other, which is no more independent of its production and the men who produce it than motor cars, armchairs or books, which has its own craftsmen, technicians, publicists, standards and skills and which is no less subject to change than

¹² Den citerade texten ur detta kritisk-realistiska standardverk är ett utdrag ur *A Realist Theory of Science*.

any other commodity. This is one side of 'knowledge'. The other is that knowledge is 'of things which are not produced by men at all: the specific gravity of mercury, the process of electrolysis, the mechanism of light propagation. None of these 'objects of knowledge' depend upon human activity. If men ceased to exist sound would continue to travel and heavy bodies fall to the earth in exactly the same way, though ex hypothesi there would be no-one to know it."

Vi kan väldigt grovt säga att de två motstående läger som formats inom vetenskapsteorin tar sin utgångspunkt i endera av dessa vetenskapens två sidor. Positivismen å ena sidan har oftast kännetecknats av ett huvudsakligt intresse för empiri och att "låta fakta tala för sig själv". Denna syn grundar sig förstas på en empiristisk filosofi. Det som brukar samlas under beteckningen "relativism" tar å andra sidan fasta på den viktiga insikten om all kunskaps sociala karaktär.

Vetenskapens transitiva och intransitiva objekt

Bhaskars två aspekter av vetenskapen ser ut att likna den distinktion mellan *verkligt objekt* och *kunskapsobjekt*, det vill säga grovt sagt det verkliga tinget och föreställningen om det, som bland andra Althusser (1970a) gör. Vi ska återkomma till skillnaderna senare. Först några ord om den kritiska realismens grundläggande kunskapssyn.

Vi kan börja med att påpeka att kunskapens subjekt inte ska förstås enbart som passiv åskådare, utan också som subjekt i betydelsen aktör. Det är viktigt att betona kunskapens praktiska aspekter, för att undvika vanliga missförstånd. Kunskapens praktiska aspekter visar sig i motivationen, tillgodogörandet och användningen av den. För det första har vi som kunskapssubjekt alltid (mer eller mindre medvetna) motiv bakom vårt sökande efter kunskap. Själva kunskapsprocessen är för det andra inte en fråga om passiv observation, utan en (social) praktik bland andra. Som vi sett spelar det naturvetenskapliga experimentet som praktiskt-materiellt ingripande i naturen en helt central roll för den kritiska realismen. Slutligen är kunskapens mål i sista hand alltid en praktisk fråga, det vill säga dess syfte är alltid att på ett eller annat sätt ingripa i och förändra verkligheten. "[v]etenskap är framför allt en konkret social praktisk aktivitet bland andra, som syftar till att på ett eller annat sätt påverka – omvandla, förbättra, modifiera, manipulera – den verklighet den själv är en del av." (Danermark et. al. 1997:35). Detta leder också till att kunskapens *relevans* i sista hand är en praktisk fråga – och eftersom verkligheten är stratifierad och strukturerad och vi besitter olika sociala positioner – kan vi aldrig tala om generellt relevant kunskap.

Vår praktiska grund för kunskapssökandet innebär också att de frågor vi ställer påverkas av de praktiska problem vi upplever – Danermark et. al. (1997:38) menar att ståndpunktsfeminismen hos till exempel Dorothy Smith har gett oss viktiga insikter i fråga om relationen mellan kunskap

och social position. Denna grundläggande syn på kunskap gäller både vardagskunskap och vetenskap, och de kritiska realisterna betonar att skillnaden så att säga inte är en artskillnad utan en gradskillnad (Sayer 1992:12ff). Den *ontologiska klyfta* som lägger sig mellan oss och tingen-i-sig har besatt filosofer under århundraden, men den grundar sig i stor utsträckning på att kunskap uppfattats som passiv kontemplation eller observation. För vårt tänkande är alltid ett förkroppsligat tänkande i en materiell kontext, och relationen mellan kunskapsobjekt : verkligt objekt motsvarar inte den mellan praktik : verkligt objekt. Detta hävdar Sayer (1992:25) är en underligt förbisedd men fullständigt avgörande aspekt av kunskapsprocessen.

Vi såg att Bhaskar tar sin utgångspunkt i vetenskapens två dimensioner, och han hävdar att ett grundläggande kriterium för en vetenskapsfilosofi är att den ska kunna redogöra för dessa. Den första dimensionen, vetenskapens socialt producerade resultat, kallar han dess *transitiva objekt*. Den av oss oberoende verkligheten som vi försöker nå kunskap om kallar han dess *intransitiva objekt*. Vetenskapens (och än så länge håller vi oss för enkelhetens skull till naturvetenskapen) resultat är alltid sociala produkter, historiskt föränderliga och felbara. Men de är trots allt kunskap om något av oss oberoende (Bhaskar 1998a:16). Den vetenskapliga praktiken ska enligt Bhaskar förstås i analogi med en samhällelig arbetsprocess, vars råmaterial vid varje tidpunkt är de senaste teorierna och resultaten från den specifika vetenskapens framkant.¹³ Även här finns stora likheter med Althussers ”teoretiska praktik”, även om begreppen skiljer sig åt på några avgörande punkter, vilket vi också skall återkomma till senare. (Collier 1994:52ff).

Distinktionen gör det möjligt att för det första visa hur rivaliserande teorier nödvändigtvis har olika transitiva objekt, men samma intransitiva objekt – hur skulle de annars kunna vara rivaler?(Collier 1994:51). Distinktionen fungerar alltså som ett värn mot den relativism som ofta utläses ur vetenskapshistoriens strider och brott. Många tolkar till exempel Kuhns idé om inkommensurabla paradigmen på detta, enligt Collier (1994:89ff) felaktiga sätt. För det andra tillåter den ändå att vetenskapliga resultat i hög grad påverkas av historiska, sociala, ideologiska (och andra) faktorer, vilket både vetenskapssociologin och analyser av vetenskapshistorien visat oss. Detta innebär förstås också att vetenskapens transitiva objekt aldrig med någon nödvändighet överensstämmer väl med dess intransitiva objekt, utan att den alltid är *felbar*. Detta leder till att Bhaskar ser vetenskapens utveckling som en potentiell fördjupning av kunskapen om dess intransitiva objekt. Det är viktigt att betona det kontingenta elementet i detta, eftersom det finns en möjlighet, men aldrig finns någon yttersta garant för att vetenskapen når djupare kunskap om verkligheten. Denna syn kan kontrasteras mot empirismens idé om ett ständigt växande berg av

¹³ Collier (1989:15) påpekar att Bhaskar parafrazerar Pierro Sraffa då han kallar detta ”The social production of knowledge by means of knowledge”. I själva verket kan man förstås härleda denna (re)produktionsmodell tillbaka till Marx.

kumulativa ”fakta” eller den relativistiska tolkningen av Kuhn – att vetenskapshistorien är en historia av perspektivskiften (Collier 1994:17).

Den kritiska realismen står alltså å ena sidan för vad Bhaskar (1998b:58) kallar *epistemisk relativism*, och å andra sidan för en *omdömesrationalism (judgemental rationality)*. Epistemisk relativism innebär helt enkelt att den vetenskapliga kunskapens sanning aldrig kan anses en gång för alla bevisad, utan den är alltid öppen för framtida revideringar. Omdömesrationalismen innebär en tro på att det under dessa omständigheter trots allt med förnuftets hjälp är möjligt att avgöra vilken av två (eller flera) konkurrerande teorier som är bäst.

Distinktionen mellan teori och empiri

De flesta är idag överens om att det inte går att göra en skarp distinktion mellan fakta och teorier. Våra teorier och begrepp (vetenskapliga likväl som vardagliga) styr vad vi ser som fakta – fakta är teoriimpregnerade eller *teoriberoende* (se t.ex. Danermark et. al. 1997:25, Collier 1994:89). Distinktionen mellan teori : empiri motsvarar inte den mellan kunskapsobjekt : verkligt objekt. Istället tillhör *båda* kunskapsobjektet eller det transitiva objektet. (Sayer 1992:47) Vi kan överhuvudtaget inte uppfatta något utan att först ha begrepp för det. Sayer påpekar till exempel att man inte bara tolkar eller ordnar ”fakta” på ett nytt sätt när man lär sig en ny teori, utan man *ser* helt nya saker (Sayer 1992:54), vilket är ett direkt eko av ett av Althusser's (1970) främsta argument i *Att läsa kapitalet*. Även Brante (1997:311) gör en snarlik poäng i relation till sociologin, nämligen att vi måste förstå sociologins objekt framför allt som ett *kunskapsobjekt*.

En vanlig (men förhastad) tolkning av denna insikt är att all kunskap är relativ, då det inte går att finna en ”fast punkt” från vilken vi kan bedöma en verklighet utanför våra begrepp. Men att fakta är teoriberoende betyder inte med nödvändighet, som i relativistiska tolkningar, att de är *teoristyrda*. (Danermark et. al. 1997:26f)

Sanning, epistemisk relativism och omdömesrationalism

Den kritiska realismens ontologiska vändning leder oundvikligen till att frågan om vad som är bättre eller sämre kunskap väcks. I det sammanhanget är också en diskussion kring *sanningsbegreppet* central. Detta är inte platsen för några utsvävningar kring definitioner av ”sanning”, vi kan bara konstatera att en *realism* kräver ett begrepp om relationen mellan teorier/begrepp och verkligheten, en relation som kan ses som mer eller mindre *sann*.

Andrew Sayer (1992:69-70) menar att idealismens sanningsbegrepp, konventionalismen, trots många förespråkare inte är praktiskt tillämpligt:

”The error of conventionalism is to ignore practice and the structure of the world. By default, the apparently fickle, haphazard character of knowledge and truth as matters of convention which can be changed at (the collective) will is projected on to the object of knowledge which assumes a structureless, entirely malleable character. Not only is knowledge apparently whatever we care to make it, the world is too. Such beliefs belong strictly to what has been called ‘nocturnal philosophy’, for in the ‘diurnal philosophy’ of their own practise, professed idealists are as realist as anyone else; they do not generally try to leave rooms through the ceiling rather than the door, nor do they dismiss words such as ‘Danger: 240 volts’ as having no reference or material significance.”

Ett kritisk-realistiskt sanningsbegrepp behöver enligt Sayer ta hänsyn till praktisk användbarhet. Sayer (1992:70) påpekar dock att en vanlig position som tycks likna den kritiska realismens är den så kallade instrumentalismen, som väljer att tala bara om mer eller mindre ”passande” kunskap i ett specifikt sammanhang: ”it is usually countered by the reply that useful knowledge is only useful because it’s true!”. Vidare menar han att en sådan position gärna betraktar kunskapen om verkligheten *som om* våra teorier om den vore sanna. Problemet är enligt Sayer (1992:71) att ”To say that something behaves *as if* our theory of it were true is similar to saying that it is not inconsistent with our theory”.

Andrew Collier (1994:239) ger en något annorlunda bild. Han hävdar att vad han kallar det *pragmatiska* sanningsbegreppet, vilket tycks vara ett mellanting mellan Sayers position och vad den senare kallar *instrumentalism*, inte är tillräckligt. Collier kritiserar Bhaskar för att vara alltför relativistisk då han avfärdar *korrespondensteorin* om sanning, vilken Collier själv ser som en realistisk grundbult. Som framgår råder ingen konsensus kring den kritiska realismens sanningsbegrepp, vilket i min mening är nära relaterat till de praktiska problemen med att bedöma motstridiga teorier. Som vi skall se nedan leder detta också till olika positioner i frågan om samhällsvetenskapernas vetenskaplighet. Dessa splittringar uttrycker i min mening ett fundamentalt och inneboende problem hos den kritiska realismen. Jag tror att denna spänning uppstår i skarven mellan en filosofisk ontologi baserad på transcendentala argument, och problemen med att nå utanför den transitiva sfären i den konkreta verkligheten.

4. Kritisk naturalism - grunden till en emancipatorisk samhällsvetenskap?

De kritiska realisterna menar som vi såg att båda sidor i den gamla striden mellan ”positivister” och ”hermeneutiker” delar en gemensam, falsk utgångspunkt i frågan om samhällsvetenskapernas vetenskaplighet. Om vi frågar oss om möjligheten till en vetenskap om samhället, vars kännetecken är att den söker generella lagar grundade på empiriska regelbundenheter, måste

svaret vara nekande – en sådan vetenskap är inte möjlig. Men inte för att den samhälleliga verkligheten skiljer sig radikalt från naturen, utan för att i princip *bela* verkligheten skiljer sig radikalt från empirismens uppfattning av den¹⁴.

En förklarande vetenskap

Enligt den kritiska realismen måste samhällsvetenskapen precis som naturvetenskapen syfta till att *förklara* (inte förutsäga) genom att förstå sig på generativa mekanismer, strukturer och relationer. Samhällsvetenskapernas objekt är inte händelser, utan *strukturer och relationer*, som ger upphov till kvalitativt unika emergenta krafter. Precis på samma sätt som vi finner krafter i naturen som inte kan reduceras till underliggande strata, innebär själva det sociala livet enligt de kritiska realisterna ett nytt stratum med egenskaper och strukturer som inte kan reduceras till dess förutsättningar. Som vi tidigare nämnt skall verklighetens stratifiering förstås i termer av stratifierade *mekanismer*, inte händelser eller ting. Mekanismer vid varje stratum återverkar på både lägre och högre strata, utan att ”bryta” några lagar. För samhällets vidkommande innebär det förstås att den mänskliga existensen förutsätter naturen, men också att naturen kan påverka det sociala livets gång, och omvänt. När det gäller att begreppsliggöra de strata som utgör det mänskliga samhället verkar ingen konsensus råda om *vilka* dessa strata är. Till exempel föreslår Collier att vi betraktar det *sociala*, det *semiologiska* och det *psykologiska* som tre separata strata. Alla tre är enligt honom grundade i biologiska mekanismer. Men han menar att dessa tre mänskliga strata kan förstås som ömsesidigt grundade, där inget kunnat uppstå utan det andra, det vill säga de är ”ontologiska förutsättningar” för varandra (Collier 1994, s.132f).

När det gäller det sociala stratat och dess mekanismer, som är sociologins objekt, har vi alltså kommit fram till att vi bör betrakta sociala relationer som vårt sociologiska kunskapsobjekt. De sociala mekanismerna existerar alltså i kraft av sociala relationer eller strukturer. Vi kan då inte heller acceptera den metodologiska individualism som vägrar se något annat som verkligt än individer (observerbara) och deras handlingar (observerbara). Hedström och Swedberg (1998) är ett utmärkt exempel på detta. Författarna argumenterar *för* vad som ibland kallas *nationalekonomisk imperialism*, och välkomnar invasionen av den neoklassiska ekonomins grunder (inte minst metodologisk individualism) på andra samhällsvetenskapers fält. De menar också att ”mekanismer” bör förstås som enbart teoretiska konstruktioner. Föreställningen om att strukturer eller mekanismer inte existerar annat än som konstruktioner i våra medvetanden

¹⁴ Därför att den ”sublunära” verkligheten utanför laboratoriet har karaktären av ett öppet system. Planeternas rörelser så som de studerades av Kopernikus, Galilei, Tycho Brahe, Kepler och Newton kan alltså betraktas som ett slutet system, i övrigt är man hänvisad till att på artificiell väg skapa ett slutet system; annars hade inte Galilei behövt springa upp i Pisas torn.

bygger på en reduktiv ansats, som inte kan se existensen av kvalitativt nya emergenta krafter då vi rör oss uppåt genom naturens strata (Sayer 1992:120). För det första har ingen förklarat varför vi ska stanna vid individen som social "atom". Varför inte reducera individen till celler? För det andra kan denna reduktion tillämpas "neråt" i oändlighet, eller vid valfritt strata. Vi skulle till exempel kunna hävda att molekyler inte existerar annat än som summan av atomer och deras "händelser". Men kemisterna skulle förstås bli rätt snopna.

Andrew Collier (1994:139f) ger sin förklaring till denna framgång: "Methodological individualism has mainly been popular because of the philosophical underpinnings which it seems to give to certain substantive (and false, Bhaskar would argue) social theories: utilitarianism, liberal political theory, and neo-classical economics.". Att den kritiska realismen behandlar samhällsvetenskapernas objekt som något mer än individer och deras handlingar är kanske inte så förvånande. Men vi kan inte heller acceptera den omvända reduktionen av "delarna" till helheten, det vill säga metodologisk holism (Collier 1994:117).

Sociala strukturers existens och kausalitet

Detta är inte platsen att ge sig in i debatten om hur vi ska förstå struktur och aktörskap, som upptagit så mycket av den moderna sociologin. Det kan bara nämnas att Bhaskar anser att relativt stabila sociala strukturer är en *transcendental* förutsättning inte bara för sociologin, utan för alla former av kunskap om samhället. Bhaskar ger oss också grunderna till en modell för att begreppsliggöra relationen mellan sociala strukturer och aktörskap.

Bhaskars grundläggande modell kallar han *The Transformational Model of Social Activity* (TMSA) (Collier 1994:141f). Den betonar å ena sidan att strukturer har en oberoende existens som föregår oss som individer, och å andra sidan att det är aktörer som skapar strukturerna. Den viktigaste aspekten som jag ser det är att den betraktar det hela ur ett (re)produktionsperspektiv, där produktion är inte bara en *aktivitet*, utan också alltid kräver någon form av råmaterial. I fallet med sociala strukturer är de en förutsättning för aktörer (deras råmaterial), som medvetet eller omedvetet reproducerar eller omvandlar strukturerna i fråga. Vi kan exemplifiera med en ofta citerad passage från Bhaskar:

"The conception I am proposing is that people, in their conscious activity, for the most part unconsciously reproduce (and occasionally transform) the structures governing their substantive activities of production. Thus people do not marry to reproduce the nuclear family or work to sustain the capitalist economy. Yet it is nevertheless the unintended consequence (and inexorable result) of, as it is also the necessary condition for, their activity." (Bhaskar 1998b:35)

Bhaskar menar också att vi måste skilja på individer och deras positioner – att strukturerna existerar i egenskap av relationer mellan positioner som kan existera oberoende av deras bärare. Individens motiv och handlingar bör snarast ses som tillhörande psykologins strata, medan sociologins strata, det sociala, måste vara de strukturer av positioner, som icke desto mindre förutsätter individer som bärare (och omvandlare): ”From the standpoint of social science, the relations to be studied are those between ’positioned-practices’ rather than those between individuals...” (Collier 1994:150). Detta gör det möjligt att överskrida å ena sidan den metodologiska individualismen som hävdar att strukturer inte kan existera annat än som individers handlingar, och å andra sidan en strukturalism som inte tillerkänner aktörerna deras reproducerande och ibland transformerande kraft.

5. Vetenskapens transitiva objekt – begrepp och teorier

Relationen mellan *verkligheten*, *begrepp* och *teori* hamnar ofta i skymundan i litteraturen om metod och vetenskapsteori. Men jag menar, liksom den kritiska realismen, att detta är en absolut central fråga (Danermark et. al. 1997:23). Som vi skall se är detta inte någon slump, utan hänger ihop med grundläggande antaganden om verkligheten och kunskapsprocessen. Den kritiska realismen argumenterar för att det inte bara finns olika, utan i viss mån *bättre och sämre* sätt att begreppsliggöra samhällsliga fenomen.

Hur skall man då begreppsliggöra en teoris eller ett begrepps relation till verkligheten? Hur förhåller sig begrepp till varandra inom ramen för en teori? Idealistiskt grundade samhällsteorier betraktar som vi sett våra begrepp och teorier som helt och hållet sociala konstruktioner. Begrepp och teorier är förstas våra konstruktioner. De är transitiva, sociala och historiska konstruktioner. De har producerats i kunskapens produktionsprocess, vars råmaterial är kunskap, det vill säga begrepp och teorier. Men det är inte en uttömmande beskrivning. Kunskapsprocessen må vara en ”production of knowledge by means of knowledge”, men dess transitiva dimension är inte dess enda. Vetenskapen har också ett intransitivt objekt, och det måste alltså vara detta som teorierna är teorier *om*, och som begreppen försöker fånga.

Samhällsvetenskapens emancipatoriska potential

En mycket utbredd föreställning, trots att den kanske kan tyckas strida mot mycket sociologisk insikt, är idén om att det råder en skarp åtskillnad mellan fakta och värderingar. Framför allt förekommer den i form av ”Humes lag”, som säger ungefär att ett (deduktivt) resonemang inte

kan resultera i en värdering, om inte samma värdering redan fanns med bland premisserna. Bhaskar håller inte med.

En viktig egenskap som skiljer samhällsvetenskaperna från naturvetenskaperna är att deras resultat (teorier om samhället) är av samma slag som en aspekt av dess objekt. Samhällsvetenskaperna producerar (transitiva) teorier om samhället (dess intransitiva objekt), men samhället består ju också av aktörers ”teorier”. Huruvida en teori eller föreställning är att betrakta som transitivt eller intransitivt objekt är bara en fråga om perspektiv; det intransitiva objektet är tänkandets objekt, medan det transitiva är dess resultat, vilket i ett senare skede kan spela rollen som intransitivt objekt, osv. En sociolog kan försöka förklara ojämlikheter i samhället, men stöter då på de förklaringar av ojämlikhet som aktörerna själva har, och som alltså är en del av det intransitiva objektet (Collier 1994:171, Lopéz & José 2001:14). Eftersom all kunskap enligt den kritiska realismen kan vara mer eller mindre sann/falsk, gäller detta även vardagskunskapen. Möjligheten finns (som alltid med idéer om något) att aktörernas idéer om hur samhället fungerar är mer eller mindre *felaktiga*. Samhällsvetenskapen kan undersöka hur vardagsbegrepp motsvarar dess egen syn på verkliga relationer, etc. Vi kan också försöka förklara hur de sociala strukturerna leder till upprätthållande och motiverande av viss (falsk) kunskap, och därmed tala om en form av ”falskt medvetande” som socialt producerad¹⁵. Upptäckten av, och kunskapen om, verkliga (ojämlika) förhållanden har en viktig roll i emancipatoriska processer, ungefär som själva processen och insikten tänks spela en viktig roll hos psykoanalysens individuella emancipation (Collier 1994:185).

Samhällsvetenskapen kan alltså inte bara beskriva sitt objekt – samhället och de falska idéer om det, som är en del av det – utan också försöka *förklara* dem (Collier s.171). Att förklara falska föreställningar som en produkt av en viss institution är samtidigt att *kritisera* den senare. Detta är själva kärnan i den kritiska realismens syn på vetenskapens potentiellt emancipatoriska roll – den *förklarande kritiken* (explanatory critique). Givet att det är bättre att tro på något sant än på något falskt¹⁶, borde också de institutioner som orsakar osanning omvandlas eller ersättas av sådana som inte gör det, hävdar Collier, och exemplifierar med Marx kritik av löneformen: ”...because worker’s pay takes the form of the price of the labour-power he or she has sold, it appears as if ’exchange is no robbery’, and, while pay levels may be the subject of negotiation, some wage level

¹⁵ Begreppet ”falskt medvetande” används just inom citationstecken för att behålla en viss distans till det. Även om begreppet kan vara väldigt problematiskt, om det t.ex. används i en enkel dikotomi mellan (falsk) ideologi och (sann) vetenskap, tror jag att Bhaskar och de kritiska realisterna kan fånga något av begreppets kärna, nämligen just att det finns något i själva de sociala strukturerna som reproducerar (och har ”intresse” av att göra det) föreställningar som i hög grad är falska representationer av samhället självt. Se kapitel 6 nedan.

¹⁶ Roy Bhaskar menar att vi med nödvändighet måste värdera sanning som något gott (vilket han menar är en förutsättning för varje diskussion, t.ex. diskussionen om detta arguments giltighet...).

or other would be 'fair'. Wage-labour spontaneously generates this ideology of 'wages as payments for labour, which, however, is *false*...' (Collier 1994:172) Men vissa institutioner och falska föreställningar om dem kan stå i ett funktionellt förhållande till varandra. Och att förklara det är knappast någonting värdeneutralt:

"In this case, not only does the institution of wage-labour *cause* false beliefs about itself, it also *protects itself* from the wrath of the workers by this illusion. To expose it is to criticize the wage system (i.e. capitalism), and to spread this word is to stir up dissent from capitalism, which of course is just what Marx intended." (Collier 1994:173)

I sammanhanget bör kanske några ord sägas om de kritiska realisternas tolkning av begrepp som *emancipation* och *frihet*. Dessa begrepp är förstås omstridda, och jag har inte för avsikt eller utrymme att ge mig in på den intressanta diskussionen här. Istället låter jag Bhaskar själv komma till tals:

"[T]o be free is: (1) to know one's real interests; (2) to possess both (a) the ability and the resources, i.e. generically the power, and (b) the opportunity to act in (or towards) them; and (3) to be disposed to do so. An interest is anything conducive to the achievement of agents' wants, needs and/or purposes; and a need is anything (contingently or absolutely) necessary to the survival or well-being of an agent, whether the agent currently possesses it or not. [- - -] It is my contention that that special qualitative kind of becoming free or liberation which is *emancipation*, and which consists in the *transformation*, in self-emancipation by the agents concerned, *from an unwanted and unneeded to a wanted and needed source of determination*, is both casually presaged and logically entailed by explanatory theory, but that it can only be effected in *practise*." (Bhaskar 1998d:410, *keursiv i org.*)

Som framgår fokuserar de kritiska realisternas frihetsbegrepp på den aktiva förmågan att förändra det egna och omgivningens tillstånd, och ofrihet består därmed i en oförmåga till sådan medveten förändring. I samband med en diskussion kring Rortys frihetsbegrepp, som Collier (1994:99) tolkar som friheten att *beskriva världen efter eget huvud*, blir han påmind om Freud:

"One is reminded of Freud's distinction between health, neurosis and psychosis... The healthy person changes the world by action, the neurotic withdraws from the world and changes himself, the psychotic 'changes the world' in a more lordly manner, by changing his own perception of it. Here Rorty is presenting psychosis as our true freedom."

Relationer och abstraktioner

En *struktur* i abstrakt mening är uppbyggd av *relationer* mellan element eller positioner. Även empirister kan ibland tala om strukturer, men vad som då avses är endast sekvenser eller regelbundenheter på det empiriska planet, mönster som går att utläsa i empiriska fakta. Men vi vet sedan de stora strukturalisternas dagar att en struktur inte är beroende av de konkreta element som fyller ut strukturens positioner. Det avgörande är *relationerna* mellan de ingående

positionerna; ur grammatikens synvinkel är det likgiltigt vilket substantiv som fyller subjektets plats i en mening; ur mytens synvinkel vilka föremål som fyller oppositionella positioner; ur produktionssättets vilka konkreta individer som reproducerar produktionsförhållandena.

Relationer kan begreppsliggöras som antingen *externa* eller *interna*. Så kallade *interna relationer* har enligt Collier (1994:150) en ganska undanskymd plats i filosofihistorien. Interna relationer betecknar de relationer då relationens element *är* vad de är enbart i kraft av relationen. En lönearbetare är till exempel bara lönearbetare i egenskap av den (interna) relationen till en kapitalägare, och tvärtom:

”The relation between a person and a lump of earth is *external* and contingent in the sense that each object can exist without the other. On the other hand the relations between landlord and tenant, master and slave are *internal* and necessary in that what each part of the relationship is depends upon its relation to the other.” (Sayer 1998:127).

Begrepp, abstraktion och teori

Vi har sett att samhällsvetenskapens uppgift enligt de kritiska realisterna i någon mening är densamma som naturvetenskapernas: att förklara faktiska fenomen genom mekanismer vars grund står att finna i underliggande strukturer. Men medan naturvetenskapen kan göra detta genom att manipulera och studera verkligheten i experimentsituationen, är detta av självklara skäl omöjligt inom samhällsvetenskapen¹⁷. Inom samhällsvetenskapen måste vi enligt Danermark et al. (1997:59) istället använda oss av vår tankekraft, vi måste *abstrahera* de *väsentliga* aspekterna av verkligheten i tanken. Denna betoning på abstraktioner som samhällsvetenskapens centrala verktyg leder oss genom den marxistiska traditionen tillbaka till Marx (1969:3) själv: ”...kroppen som helhet är lättare att studera än kroppens celler. Vid analys av de ekonomiska formerna duger dessutom varken mikroskop eller kemiska reagenser. Abstraktionskraften är dess enda hjälpmedel.”

För att reda ut frågan om hur våra teoretiska begrepp förhåller sig till verkligheten, kan det vara på sin plats att säga något om förhållandet mellan begreppen ”teoretisk”, ”empirisk”, ”abstrakt” och ”konkret” (Sayer 1998:121). Begreppsparet konkret/abstrakt spelar som sagt en central, men ibland förbisedd, roll inom mycket av marxismen, och framför allt hos Marx själv. Det har en tendens att förväxlas med empirisk/teoretisk, och därför skall vi först undersöka vad det förra innebär, för att komma tillbaka till förhållandet mellan teori och empiri med

¹⁷ Experiment är inte heller möjliga att utföra inom många naturvetenskaper, t.ex. astronomi, geologi och evolutionär biologi. Experiment är omöjliga inte bara av etiska skäl, utan för att experimentsituationen med nödvändighet kommer att innebära en specifik situation vilken vi som sociala aktörer interagerar med, istället för att vara en ”naturlig” situation med kontrollerade variabler. Se t.ex. Danermark et al. s. 59.

förhoppningsvis lite större klarhet. En ofta citerad passage hos Marx (1975:35) pekar på vad han avser med ”det konkreta”: ”Det konkreta är konkret eftersom det utgör sammanfattningen av många bestämningar, alltså enhet i mångfalden.”. Här finns en inte obetydlig likhet med Bhaskars begrepp ”det faktiska”, och Andrew Sayer (1998:128) menar också att vi bör förstå det konkreta hos Marx just som det faktiska hos Bhaskar. Det *faktiska* eller det *konkreta* är alltså inte detsamma som det *empiriska*; det senare betecknar vad *vi observerar*, vilket inte sammanfaller med det faktiska/konkreta¹⁸. Att det konkreta är ”en enhet av många bestämningar” kan alltså förstås precis som att de faktiska händelserna i ett öppet system orsakas av en mångfald av kausala mekanismer (bestämningar) i olika strata.¹⁹

Om ett konkret begrepp försöker fånga ett objekt i all dess mångsidighet, så representerar en abstraktion eller ett abstrakt begrepp istället en viss, ensidig aspekt av ett konkret objekt. För att förstå det konkreta är det ofta nödvändigt att isolera dess olika aspekter, även om de inte skulle kunna existera i sig själva. Det kan vara värt att poängtera att *konkret* och *abstrakt* i denna strikta mening inte har något att göra med hur verklighetsnära, teoretiskt eller vagt ett begrepp är:

”Givet att all vår kunskap, inklusive våra observationer av ’fakta’, om verkligheten är begreppsligt förmedlad, handlar skillnaden mellan det abstrakta och det konkreta i grunden inte om olika avstånd till verkligheten. Däremot är det riktigt, att den handlar om grader av renodling respektive komplexitet. Men abstraktionerna är inte till för att *täcka över* komplexitet och variation i tillvaron; de är till för att *hantera* detta.” (Danermark et al. 1997:58, *kursiv i org.*)

Men om abstraktion handlar om att urskilja vissa aspekter ur det konkreta och är ett nödvändigt steg för samhällsvetenskaperna, så finns det olika sätt att abstrahera på. Enligt den kritiska realismen bör vetenskapen för att vara framgångsrik försöka finna de underliggande strukturer och generativa mekanismer som tillsammans producerar de faktiska, konkreta händelserna. Isolerandet av dessa underliggande strukturer i tanken bör alltså vara abstraktionens syfte inom samhällsvetenskapen. Men det finns inget som garanterar att våra begreppsliga abstraktioner verkligen motsvarar dessa väsentliga relationer, eller att logiskt sammanhängande teorier per automatik skulle avspegla verkligheten bättre:

¹⁸ Man kan kanske likna ”det faktiska” med Marx ”verkliga konkreta”, och ”det empiriska” med hans ”tänkta konkreta”, det vill säga representationen av verkligheten i vårt medvetande. Den avgörande skillnaden, mellan Bhaskars det faktiska och det empiriska är i min mening just att det senare är teoriberoende.

¹⁹ Det är alltså frågan om en ”multikausalitet”, om att konkreta fenomen har ett flertal bestämningar. Detta bör noteras framför allt i förhållande till den uppsjö av (icke-marxistiska) marxuttolkare som i alltför många läroböcker ger sken av att han arbetade med en mycket enkel och fyrkantig modell av kausalitet. Det går givetvis att finna stöd också för sådana tolkningar hos Marx själv, exempelvis i det alltför ofta citerade *Förordet till Till kritiken av den politiska ekonomin*, där den berömda bilden av en ekonomisk bas och en juridisk-politisk överbyggnad målas upp. Men det bör tilläggas att ”sammanfattningen av många bestämningar” inte nödvändigtvis behöver tolkas som att alla bestämningar i alla avseenden är likställda.

”...there is no presumption that real relations are structured like conceptual relations and so epistemological legislations founded upon logical relationships are considered to be unhelpful. Nevertheless, it is argued that it is possible that relations between concepts can be made to map real ones.” (Sayer 1998:125).

Våra begreppsliga abstraktioner, som tillhör vetenskapens transitiva aspekt, har alltså ingen nödvändig, men ändå en *möjlig*, koppling till verkligheten. I så fall borde det också finnas ”bra” och ”dåliga”, eller ”rationella” och ”irrationella” abstraktioner²⁰.

Vi det här laget borde det stå klart att en bra eller rationell abstraktion tänks fånga de nödvändiga relationer som är relevanta för att förstå det vi vill förstå. Det handlar alltså om att i tanken isolera *verkliga nödvändigheter*²¹. Man kan också uttrycka förhållandet mellan nödvändiga och icke-nödvändiga relationer i termer av interna och externa relationer. Teori arbetar med abstrakta begrepp, och försöker uttala sig om nödvändiga relationer. Vi kan känna till nödvändiga relationer ”i förväg” genom teori, men det är bara på grund av att dessa relationer en gång upptäckts och tagits upp i teorin. I verkligheten måste alla abstrakta begrepp om nödvändiga relationer formis utifrån kunskap om det konkreta, och vi förstår sedan detta konkreta genom de abstrakta begrepp vi skapat oss:

”...what theory provides us with is an understanding of the concrete by means of abstract concepts denoting its *determinations*. In this context, the primary position of the concept of ‘commodity’ in Capital is rightly noted in making the point that, although abstract concepts have to be used to explain the concrete, we have to start with what we have to explain. But the major theoretical issues are not about a simple category of the commodity, as it might be instantiated in, say, a car, but about the abstraction of use-value and exchange-value as its essential determinations.” (Sayer 1998:128)

Andrew Sayer (1998:129ff) fortsätter med att påpeka vikten av att vara medveten om kontingensen då man rör sig från de mest grundläggande abstrakta begreppen till mer konkreta begrepp. Medan abstrakta begrepp kan framstå som *a priori* sanningar, det vill säga som postulat vars sanning tas för given eller är oberoende av empiri, är detta bara för att nödvändigheter i verkligheten absorberats av teorin, och blivit begreppsliga nödvändigheter. Verkliga relationer kan alltså tas upp av teorin efter empiriska observationer, och de begreppsliga relationerna är alltså alltid sanningar *a posteriori* (Sayer 1998:125ff). Enligt honom har till exempel vissa folk inte alltid varit medvetna om att mannen har någon roll vid ett barns tillkomst, medan vi idag ”vet” att begreppet *barn* per definition förutsätter en far (även om vetenskapligt grundade ingripanden i naturen – genteknologin – är på väg att upphäva denna naturnödvändighet idag). Denna begreppsliga nödvändighet har alltså inget med språket i sig eller med logik att göra, utan handlar om att vårt vardagsspråk tagit upp en verklig nödvändig relation. Vad som en gång sågs som en

²⁰ Dessa begrepp används av både Sayer och Danermark et. al. (som baserar sin framställning på Sayer). Jag förhåller mig något skeptisk till att använda detta begreppspar, eftersom det i min mening avspeglar en alltför scientistisk hållning.

²¹Oftast använder de kritiska realisterna begreppet *natural necessity*, då oftast i en naturvetenskaplig kontext.

extern eller kontingent relation kan visas vara en nödvändig eller intern relation, och tas upp som sådan i våra begrepp. Men Sayer påpekar också att det omvända kan vara fallet – att vad som förut sågs som nödvändiga relationer kan visas vara kontingenta. Exemplet visar också på att abstraktioner inte på något vis är förbehållet ett vetenskapligt språk.

Idealtyper och faran med dåliga abstraktioner

För att nå kunskap om samhället och dess väsentliga relationer måste vi använda oss av abstraktioner. Riktiga eller ”rationella” abstraktioner bör enligt Sayer (1998:127) avspegla just dessa väsentliga, eller interna relationer, de bör hjälpa oss att urskilja nödvändigheter från sammanträffanden eller kontingenta relationer. Men vi kan som sagt aldrig garantera att vårt kunskapsobjekt – våra abstraktioner – verkligen motsvarar det verkliga objektet. Trots det kan vi ställa upp några varnande exempel på misstag som kan begås och på hur vi *inte* skall abstrahera, om vi ska tro den kritiska realismen.

För det första får rationella abstraktioner inte förväxlas med *idealtyper*. Webers begrepp *idealtyp* används mycket ofta inom samhällsvetenskaperna, och det kan därför vara värt att betona hur det, trots vissa likheter, skiljer sig från riktiga abstraktioner. Forskaren kan till exempel konstruera ”idealtypiska fall” med vars hjälp hon försöker kategorisera komplexiteten i sin empiri genom att jämföra empirin med idealtypen. Men medan en abstraktion försöker fånga en verklig relation i den intransitiva sfären med ett transitivt begrepp, är en idealtyp ett mer eller mindre *godtyckligt* begrepp i förhållande till de väsentliga relationer som abstraktionen försöker fånga:

”Idealtyper kan därmed ibland likna abstraktioner, men de får under inga förhållanden förväxlas med sådana. Skillnaden ligger i hur idealtyper respektive abstraktioner kommer till. Idealtyper konstrueras i allmänhet utan några medvetna överväganden utifrån ontologiska förhållanden. [...] Det vill säga: idealtyper söker inte greppa differentieringarna i världen och identifiera objekt i termer av deras specifika generativa mekanismer.”
(Danermark et al. 1997:65).

Utöver idealtyper finns det flera sätt att missbruka abstraktioner på. Danermark et al. uppmanar oss att se upp för faran med å ena sidan att *reducera det konkreta till det abstrakta*, och å andra sidan att tvärtom *reducera det abstrakta till det konkreta*. Det första misstaget (reduktion av det konkreta till det abstrakta), som vi också kan kalla pseudo-konkret analys, begås ibland av vissa marxister (Danermark et al. 1997:66; Sayer 1998:120, 136). Det uttrycker sig i att teoretiska abstraktioner direkt tänks förklara det konkreta, så att en empirisk analys av den tillfälliga och kontingenta sammanfallandet av ”många bestämningar” förbigås. Annorlunda uttryckt så reduceras helt enkelt konkreta fenomen, till exempel konkreta individer, till *en* abstrakt bestämning, så att de abstrakta begreppen helt ersätter de konkreta fenomenen. Man tror sig alltså kunna förstå det konkreta

enbart genom abstrakta begrepp. Den pseudokonkreta analysen vilar på ett undervärderande av det konkretas *kontingens*, det vill säga att kombinationen av de abstrakta relationer som tillsammans bestämmer det konkreta kan *härledas eller förutsägas* utifrån abstrakta relationerna. Sayer (1998:130) påpekar att Marx ibland uttrycker sig ambivalent angående kontingensen i analysens rörelse från det abstrakta till det konkreta, men hävdar att det enda rimliga sättet att tolka honom i ljuset av hans konkreta historiska studier, är att ”det tänkta konkreta” är en produkt av de abstrakta begreppen plus empiriska observationer. När vi analyserar det konkreta måste vi alltid ta hänsyn till empiriska studier, och förklara det med *flera* abstraktioner på *olika nivåer*; vilka abstraktioner vi finner nödvändiga bestäms delvis av studiens syfte (Danermark et al. 1997:66).

Det andra misstaget, att istället reducera det abstrakta till det konkreta, är ännu vanligare. Det förekommer inte bara inom vetenskapen, utan också i vardagstänkandet, eftersom det bygger på den utbredda empiristiska kunskapssynen. Misstaget yttrar sig helt enkelt i att de abstrakta begreppen inte uppträder som empiriska kategorier, och därför förkastas begreppet och den abstrakta kategorin som ”överklig” (Danermark et al. 1997:67). En besläktad fara är illegitima extrapoleringar, som inte sällan sker i form av att något som uppfattas som ett radikalt nytt fenomen generaliseras och sägs vara giltigt för hela samhället, eller till och med sägs förebåda en ny epok. Vi kan bara konstatera att ”[i] sådana fall kan abstraktion till bakomliggande generativa mekanismer vara till god hjälp...” (Danermark et al. 1997:67).

Den felplacerade konkretionens felslut

Collier (1998:266) uppmärksammar ett misstag som har att göra med verklighetens stratifiering, och som liknar reduktionen av det konkreta till det abstrakta. I sin kritiska diskussion kring Althusers ideologibegrepp hävdar han att den senare begår *den felplacerade konkretionens felslut* (”the fallacy of misplaced concreteness”)²². Althusser (1976) hävdar att det finns specifikt *ideologiska* praktiker och statsapparater, *ideologiska statsapparater* (”ISA”: skolan, kyrkan, familjen, media, etc.). ISA är alltså institutioner vars främsta funktion är att producera ideologi, även om han medger att *alla* praktiker utsöndrar ideologi som en restprodukt – lönearbetets praktik producerar till exempel inte bara varor (eller tjänster), utan också ideologi. Inte heller den teoretiska praktiken producerar bara (vetenskaplig) teori, utan avsätter också ideologiska slaggprodukter i vetenskapsmännens (och kvinnornas) huvud, vad han kallar deras ”spontana filosofi”. Men nu

²² Begreppet härstammar enligt Hedström och Swedberg (1998: 14-15) från A.N. Whitehead som dock, åtminstone i deras tolkning, lagt en snarlik men annorlunda innebörd i begreppet. Hos Hedström och Swedberg används begreppet för att legitimera konstruktionen av icke-realistiska ”analytiska modeller”.

hävdar Collier att Althusser begår ett misstag i det att han ser ISA som *ideologiska institutioner* och då han hävdar att vissa praktiker är ideologiska. Problemet är i mina ögon att konkreta institutioner eller praktiker måste förstås just som konkreta, som en ”syntes av många bestämningar”. ”Det ideologiska” skall enligt Collier inte förstås som något konkret, utan som en abstrakt *aspekt* av all social praktik. Men att säga att det finns ideologiska praktiker eller institutioner/statsapparater är problematiskt precis på samma sätt som att tala om till exempel ”kemikalier”, snarare än kemiska mekanismer: ”...the term ’chemicals in this sense – as when a wholefood seller tells you there are no chemicals in their wares – is a vulgar mistake. Mechanisms, not substances, are chemical; mechanisms, not apparatuses, are ideological” (Collier 1998:272). Problemet handlar alltså om verklighetens stratifiering, som bör förstås i termer av mekanismernas, och inte tingens, stratifiering. Översatt till det abstrakta och det konkreta språk kan man istället tala om att de konkreta begreppen (skolan, brödet, konserveringsmedlet) betecknar konkreta ting (synteser av många bestämningar), medan de abstrakta begreppen betecknar enskilda strukturer och mekanismer (ideologiska, kemiska, fysiska, ekonomiska, etc.) vid olika strata.

I förbigående kan sägas att en liknande kritik kan riktas även mot många andra teoretiker. Parsons, vars strukturfunktionalism trots allt har vissa likheter med Althusserns strukturalistiska marxism, likställer till exempel funktioner (abstrakta) med institutioner (konkreta) (Wallace & Wolf 1999). Detta ligger också i linje med Colliers uppmaning att förstå ”bas och överbyggnad” hos Marx som en stratifierad verklighet som *bara kan separeras med abstraktionens hjälp*: ”And this returns us to the classical Marxist position: that base and superstructure can be separated only in thought.” (Collier 1998:266) Jag tror alltså det ligger nära till hands att tolka det ”ideologiska” (eller diskursiva, symboliska, kulturella, etc.) som ett eget strata med sina egna ”ideologiska” mekanismer.

Andrew Collier (1994:166f) menar att Roy Bhaskars främsta *negativa* bidrag till samhällsvetenskaperna är att visa på omöjligheten av att uppnå slutna system, och följaktligen experiment, symmetri mellan förklaring och förutsägelse, etc. Det centrala positiva bidraget är enligt Collier att han visat att vi kan etablera nödvändiga relationer genom *transcendentala argument* utifrån den sociala praktikens premisser. Min tolkning av detta är helt enkelt att när vi abstraherar vad vi tror vara nödvändiga relationer från ett upplevt konkret socialt fenomen (”den sociala praktikens premisser”), så bör det helt enkelt ske enligt det transcendentala argumentets form²³. Istället för att gissa sig fram till vilka abstraktioner som motsvarar de verkliga, bestämmande

²³ Egentligen talar Bhaskar och Collier om *retroduktion*, som kan sägas vara ett specialfall av det transcendentala argument. Som jag förstår det handlar det om att utifrån ett givet socialt fenomen resonera sig fram till dess *nödvändiga* förutsättningar. Det är alltså frågan om ett samhällsvetenskapligt resonemang som kräver empiri som sin utgångspunkt, till skillnad från ett rent filosofiskt argument. Se Collier (1994:163, 166).

strukturerna, kan vi börja med att undersöka vilka relationer fenomenet *måste* förutsätta. Bhaskar hävdar i linje med detta att *Kapitalet* skall ses som försök att fastslå vad som, givet erfarenheterna av livet under kapitalismens fenomen, måste vara fallet (Collier 1994:167).

Epistemisk relativism och omdömesrationalism

Eftersom vi aldrig kan finna någon garant för den absoluta sanningen eller ens den garanterat bästa förklaringen av den intransitiva verkligheten, är det inte så lätt att avgöra vad som är bra och dåliga abstraktioner. Inom de experimentella vetenskaperna är saken lättare avgjord, men frågan är vilka gränser för "vetenskaplighet" eller bedömning av teorier som avsaknaden av experiment innebär. Tony Lawson (1998:145ff), en av de främsta företrädarna för den kritiska realismen inom nationalekonomin, påpekar att både Bhaskar och Collier ser den begreppsligt konstituerade sociala verkligheten, det vill säga det faktum att samhällsvetenskapen redan har en uppsättning färdiga begrepp som "ingångar" till verkligheten från den vardagliga sociala praktiken, som en kompensator för experimentet. Att vi som samhällsvetare alltså *alltid redan* har begrepp från den sociala praktiken som råmaterial skulle enligt dem vara någon typ av garant för att vi "är på rätt spår". Det verkar faktiskt vara ett fattigt argument.

Lawson (1998:149ff) menar emellertid också att vi kan använda vad han kallar *demi-regs* (demi-regularities) som indikatorer på underliggande strukturer och långvariga tendenser. Med detta menar han helt enkelt empiriska "halv-regelbundenheter", där "halv" markerar att ingenting i öppna system uppträder fullständigt regelbundet. Däremot menar han att fenomen som uppträder med något som liknar regelbundenhet borde indikera underliggande mekanismer som verkar relativt konstant, och sålunda dra vår uppmärksamhet till sig.

I frågan om möjligheten av en verklig *vetenskap* om samhället tycks de kritiska realisterna vara ganska splittrade, och jag måste erkänna att jag sällar mig till skeptikerna. Jag tror förvisso på idén om en omdömesrationalism (judgemental rationality) där rationell argumentation skall avgöra vetenskapliga frågor framför makt, personlig smak, etc. Men i praktiken tror jag detta bara är ett ideal att kämpa för, ett ideal som alltid kommer vara strax utom räckhåll, och att detta är en av den kritiska realismens svagare punkter.

En trovärdig kritisk realism bör i min mening starkt betona den epistemiska relativismen och den sociala och ideologiska aspekten av vetenskapen. En överdrivet och naiv fokusering på omdömesrationalism kan leda till att kritisk realism kan användas till att legitimera en illa dold scientism. Man får inte glömma att i denna ofrånkomliga brist på något slags rent förnuft eller liknande säkra grunder för kunskapen kommer den vetenskapliga praktiken alltid mer eller mindre vara ideologiskt influerad. Vi ska därför bege oss över till en undersökning av den kritiska realismens ideologibegrepp.

6. Ideologibegrepp hos kritisk realism och marxism

En framträdande sida hos mycket marxistisk litteratur, från Marx själv fram till idag, har varit den starka medvetenheten kring metodologiska, teoretiska och filosofiska frågor. En medvetenhet som varit alldeles nödvändig för den radikala kritiken av det bestående, alldeles oavsett om det gäller kritiken av den politiska ekonomin, estetik eller sociologiska begrepp. När det gäller både marxistisk vetenskapsteori och utvecklandet av ideologibegreppet står Louis Althusser för den mest kompletta och spridda teorin. Althusser är även intressant som direkt inspirationskälla till den kritiska realismen. Vi ska därför fördjupa oss i hur Althusser respektive Bhaskar begreppsliiggör vetenskap och ideologi.

Vetenskapens två sidor hos Bhaskar och Althusser

Den kritiska realismens införande av distinktionen mellan vetenskapens transitiva och intransitiva objekt är ett av dess kanske viktigaste bidrag till en vetenskapsteori för samhällsvetenskaperna. Avsaknaden av en sådan distinktion leder ofrånkomligen till en allvarligt handikappad reduktionism. Antingen leder det till en ensidig fokusering på det intransitiva objektet, som oftast varit fallet då det gäller empiristiskt grundad forskning, eller så tenderar det att leda till en lika blind syn på de transitiva ”socialt konstruerade” aspekterna av kunskapsprocessen hos olika varianter av relativism.

Distinktionen är inte utan föregångare. En omedelbar inspirationskälla står att finna hos Althusser, som Bhaskar tidigt förhöll sig mycket nära till (Curry 2002:119). Althusser (1970a:41ff) gör i sina vetenskapsteoretiska arbeten den snarlika distinktionen mellan *kunskapsobjekt* och *verkligt objekt*. Bhaskars modell av kunskapsprocessen som en (re)produktionsprocess är likaså direkt lånad från Althusser. Även om det är hos Althusser som begreppen får denna form, så finns idén starkt närvarande även hos Marx själv. Byter man ut begreppet ”materialism” hos Marx mot ”realism”, behövs det inte mycket god vilja för att läsa in ett embryo till den kritiska realismen i Marx arbeten. Bhaskar har själv hävdade att han ser den kritiska realismen som en utveckling av Marx filosofi, som den senare trots löften aldrig systematiserade och därför bara efterlämnade i ofullständig och fragmentarisk form²⁴.

Relationen mellan marxismen och den kritiska realismen är omdebatterad. Grovt sett kan man särskilja tre ståndpunkter: den kritiska realismen är en utveckling som överskrider marxismen och

²⁴ Många har hävdade att detta var djupt olyckligt, då det möjliggjorde senare ofruktbara kodifieringar av en s.k. marxistisk filosofi, t.ex. i form av stalinismens officiella ”dialektiska materialism”.

gör den överflödiga; både kritisk realism och marxism kan dra nytta av varandra i egenskap av filosofi respektive substantiell teori; den kritiska realismens centrala idéer har redan tidigare uttrycks i överlägsen form inom marxismen, varför den förra är överflödiga (Brown, Fleetwood & Roberts 2002b). Den första positionen är nog ganska självförklarande. Den andra, och kanske intressantaste, bygger på distinktionen mellan filosofi och tillämpad vetenskap. Det marxistiska projektet innefattar bådadera, även om man ser den rena filosofin som kraftigt underutvecklad. Den kritiska realismen tänks då som en utveckling just på detta plan, en utveckling som i sin tur tjänar som stärkt grund för substantiell samhällsforskning i den mogna Marx och *Kapitalets* anda.

Althusser använder distinktionen mellan *verkligt objekt* och *kunskapsobjekt* för att kritisera en empirism som ser kunskap som en i princip oförmedlad reflektion av verkligheten själv²⁵. Althusser är när han skriver inte bara en del av det allmänna uppsvinget för positivismkritiken, målet för kritiken är även vissa empiristiska tendenser inom marxismen. Althusserns påvisande av kunskapsobjektets struktur (i kritisk-realistiska termer: det transitiva objektet) som en central aspekt av varje kunskapsprocess var inte bara en radikal kritik av mer eller mindre naiv empirism. Någon har sagt att man rätar ut en böjd käpp genom att böja den åt fel håll, och i min mening är detta just vad Althusser gör.

Andrew Collier (1989) hävdar till exempel att Althusser ägnar så stor kraft åt att visa på kunskapens transitiva aspekter, medan han i princip inte säger ett ord om dess intransitiva aspekter, att det är möjligt (men felaktigt) att läsa honom som idealist. Althusserns manöver lämnar så att säga flanken fri åt andra hållet, och jag menar att det fungerade som en kraftfull katalysator för den så kallade språkliga vändningen. Otydligheten hos Althusser (1970a:41ff) blir inte mindre av att hans måltavla är vad han kallar ”empirismen”, och medan han är ute efter att kritisera en naiv uppfattning om kunskapsprocessen som ett enkelt *skådande* av sanningen i tingen själva, kan det tyckas som att han kritiserar varje idé om att tingen själva bidrar till kunskapen om dem.

Det är ett grepp som kommer att få långtgående konsekvenser genom det enorma inflytande Althusser direkt och indirekt utövat över samhällsvetenskaperna. Därför vill jag också hävda att en förståelse för Althusser och de problem han försatte sig själv i leder oss raka vägen till en förståelse för (och möjligheten till kritik av) många snarlika problem inom den samtida samhällsvetenskapen. Hos Althusser framträder problem helt enkelt i sin rena form.

Althusserns distinktion kan ses som en del av hans arbete med analysen av *ideologin*. Inom den marxistiska traditionen har varje diskussion kring kunskap och vetenskap skett i en intim relation

²⁵ Det bör noteras att begreppet *empirism* hos Althusser (1970a) har en något annorlunda innebörd än det har inom den kritiska realismen. T.ex. kan Althusser tolkas som att den kritiska realismen är ett slags empirism.

till ideologibegreppet, oavsett hur det har tolkats. Althusser, liksom Bhaskar, fortsätter på den inslagna linjen.

Vetenskap och ideologi hos Althusser

Althusser studerar *ideologi* ur flera aspekter, som kan förstås relativt oberoende av varandra. Här är inte plats att redogöra för till exempel analysen av ideologins roll i subjektskonstitutionen²⁶, istället är det distinktionen mellan ideologi och vetenskap, eller *den teoretiska praktiken* med Althusser begrepp, som intresserar oss. Mycket kortfattat kan det sägas att Althusser ger begreppet ”ideologi” en striktare innebörd än bara ”en uppsättning idéer”. Ideologins interna struktur spelar härvid en central roll för Althusser:

”...en ideologi är ett system (med sin egen logik och sin egen stränga ordning) av representationer (bilder, myter, idéer eller begrepp), ett system som har historisk existens och en historisk roll inom ett givet samhälle. Utan att gå in på problemet om en vetenskaps förhållande till sitt (ideologiska) förflutna kan vi slå fast att ideologin såsom system av representationer skiljer sig från vetenskapen däri att dess praktisk-sociala funktion segrar över dess teoretiska (eller funktion som kunskap).” (Althusser 1968:236)

Även den teoretiska praktikens interna struktur har en avgörande betydelse hos Althusser. Men det som framför allt skall betonas är den skarpa distinktion mellan *ideologi* och vetenskap som finns hos Althusser. Föreställningen om ett radikalt brott i en vetenskaps utveckling, lånad från vetenskapsteoretikern Gaston Bachelard, ger tillsammans med praktik-modellen (som sagt en viktig föregångare till TMSA) en möjlighet att upprätthålla den skarpa klyftan mellan ideologi och vetenskap. Teoretisk praktik med *ideologiskt* råmaterial tillåts bara i så måtto att denna vid en bestämd historisk punkt genomgår en radikal förändring och blir till *vetenskaplig* teoretisk praktik:

”Den teoretiska praktiken går in under den allmänna definitionen på praktik. Den arbetar med ett råmaterial (föreställningar, begrepp, fakta) som den får från andra praktiker, vilka antingen är ’empiriska’ eller ’tekniska’ eller ’ideologiska’. I sin mest allmänna form omfattar den teoretiska praktiken inte bara den *vetenskapliga* teoretiska praktiken utan likaväl den förvetenskapliga teoretiska praktiken, dvs. den ’ideologiska’ (de former av ’kunskap’ som utgör en vetenskaps förhistoria och dessa formers ’filosofier’). En vetenskaps teoretisk praktik åtskiljs alltid tydligt från dess förhistorias ideologiska teoretiska praktik: denna skiljelinje tar formen av en ’kvalitativ’ teoretisk och historisk diskontinuitet, som vi med Gaston Bachelard kan beteckna med termen ’vetenskaplig brytning.’” (Althusser 1968:172)

Hos Althusser ser vi alltså att den teoretiska praktiken, liksom andra praktiker (inte minst den ”ideologiska”) kan arbeta med ideologiskt råmaterial. Men genom begreppet om det teoretiska brottet lyckas Althusser stänga ute ideologin (som tillhör den specifika vetenskapens förhistoria) från den egentliga vetenskapens sfär. Andrew Collier påpekar att en viktig nyansskillnad mellan Althusser kunskapsobjekt och Bhaskars transitiva objekt (som i övrigt tycks nästan synonyma) är just i vilken mån de fyller funktionen av *resultat* respektive *råmaterial*:

²⁶ Se essän ”Ideologi och ideologiska statsapparater” i *Filosofi från proletär klasståndpunkt* (Althusser 1975).

”...whereas Althusser thinks of objects in thought primarily as the *result* of scientific work, Bhaskar thinks of the transitive object primarily as its *raw material*. This might be considered a matter of emphasis, since for both philosophers the product of science at any time becomes the raw material of the scientific work that follows it. But I think this difference of usage is symptomatic of the fact that Althusser thinks mainly in terms of *one* ‘epistemological break’ which founds a science, and thereafter of development without sharp breaks; Bhaskar thinks of *successive* deepenings of our knowledge, as new layers are uncovered.” (Collier 1994:53)

Collier betonar som vi ser Althusserns oförmåga att redogöra för successiva vetenskapliga framsteg. Men man skulle också kunna vända på det och tala om hans oförmåga att redogöra för ideologins *fortsatta* influenser på vetenskapen.

Sammanfattningsvis bidrog Althusser med flera angreppsvinklar till problemet med kunskapens produktion. För det första visade han på den till synes enkla men mycket centrala förståelsen av kunskapen som en produktionsprocess. Vidare hävdade han att objektet för denna process *inte* är *det verkliga objektet*, utan i första hand *kunskapsobjektet*. Kunskapsobjektet antar vissa på förhand bestämda former givna i själva *problematikens* grundläggande struktur. Reproduktionsmodellen låter oss också förstå att, eftersom kunskapsproduktionen är en arbetsprocess vars råmaterial och produkt båda är kunskapsobjekt (Althusser 1970a:54), vetenskapens råmaterial vid någon tidpunkt eller ur någon aspekt måste vara vad vi (med Bhaskar) kan kalla *proto-teorier*, det vill säga mer eller mindre vardaglig eller ideologisk kunskap. Dock har Althusser oerhört svårt att hantera *vetenskap*. Vetenskapen fungerar hos Althusser som en hermetiskt tillsluten process med sin egen interna logik – den lyder över huvud taget inte under några externa influenser (från till exempel verkligheten): ”...den *teoretiska praktiken* är sitt eget kriterium, den innehåller i sig bestämda schemata för *utvärdering* av kvaliteten på dess produkt, dvs. kriterier på vetenskapligheten hos den vetenskapliga praktikens produkter.” (Althusser 1970a:78).

Denna althusserianska rationalism hanterar alltså vetenskapen på ett närmast manikeiskt sätt, och kan därför inte begreppsliggöra hur de existerande vetenskaperna kontinuerligt influeras av det samhälle de själva är en del av. Med Jonathan Josephs (2002:28f) ord: ”Against the rationalism of the Althusserian school, it must be stressed that social theory cannot stand above society in a haughty scientific manner. It is already necessarily ‘contaminated’ by social, historical and ideological elements.”. Hur hanterar då Bhaskar denna problematik?

Bhaskar – utvecklad vetenskap, strikt ideologibegrepp

Enligt Bhaskar (1998b:66) misslyckas västmarxismens kanske två främsta och motsatta förgrundsgestalter²⁷, Althusser och Lukács, kapitalt med att begreppsliggöra *vetenskap*: ”Thus for Althusser science is effectively *completely* autonomous, while for Lukács it tends to be merely an *expression* of (the reification intrinsic to) capitalist society.”. Var och en begår de ett allvarligt misstag, som hänger samman med det dubbeltydiga ideologibegrepp som enligt Bhaskar går att finna hos Marx.

Bhaskar relaterar dessa misstag till två problem som tillkommer begreppen ”bas” och ”överbyggnad”, och därmed har vidhäftat mycket av det historiematerialistiska forskningsprogrammet. Det gäller för det första tendensen att klumpa ihop idéer till en odifferentierad överbyggnad, för det andra gäller det att se att all aktivitet, även rent ekonomisk sådan, alltid har en ideell aspekt:

”Thus the crude distinction economic base/ideological superstructure must be rejected and replaced instead by a conception of the *different ideologies* associated with the *different practices*, including both scientific practices and the practices identified, in any particular formation, as basic.” (Bhaskar 1998b:66)

Bhaskar hävdar att något slags ”samhällsvetenskap” i princip är en nödvändighet i varje samhälle. Samhällsvetenskap skall då förstås endast som någon form av idéer hos ett samhälles aktörer om deras relationer och aktiviteter. Varje utvecklad vetenskap måste enligt TMSA hämta eller ha hämtat delar av sitt råmaterial från sådana proto-vetenskapliga teorier (Bhaskar 1998b:48). Så långt rimmar detta väl med Althusserns modell över vetenskaplig utveckling genom epistemologiska brott. Men medan Bhaskars realism tillåter en mycket mer sofistikerad förståelse av vetenskapernas (potentiellt) gradvisa utveckling (vilket förstås är blickfånget för hela hans projekt), spelar ideologibegreppet inte alls samma centrala roll som det gör hos Althusser. Medan ideologin hos Althusser figurerar i flera olika sammanhang, och intresserar honom på flera sätt, förekommer ideologibegreppet endast på ett enda mycket specifikt sätt hos Bhaskar, som ser detta som en formalisering av det marxistiska kritikbegreppet. *Ideologi* betecknar enligt Bhaskars strikta definition *falska föreställningar som står i en funktionell orsaksrelation till det samhälle de är en del av*. Ideologibegreppet har alltså fått en mycket precis, och potentiellt radikal användning som verktyg i en effektiv *förklarande kritik*.

För att en uppsättning föreställningar (*I*) ska kunna klassificeras som ”ideologisk”, kräver Bhaskar (1998b:67) att den uppfyller tre kriterier. Det första kriteriet kräver att vi besitter en teori (*T*) som dels kan förklara samma fenomen som *I* med sina egna termer, och dessutom förklara *mer* än vad *I* gör. Bhaskars andra kriterium är att *T* kan förklara reproduktionen av *I* och dess

²⁷ Se Perry Anderssons (1984) *Om den västerländska marxismen*.

villkor och förutsättningar. T ska dessutom kunna förklara eller situera sig själv inom ramarna för sig själv (marxismen måste exempelvis kunna förklara marxismen som fenomen). Slutligen måste T uppfylla minimikriterier för vetenskaplighet, samt kunna redogöra för sitt objekts historisk-sociala natur, medan I *inte* får uppfylla *båda* dessa villkor.

Bhaskars strikta kriterier tjänar i min mening ett positivt syfte, samtidigt som det öppnar för problem. Ideologibegreppet blir här ett kraftfullt verktyg för att förena kritik och förklaring, då det överskrider ett relativistiskt ideologibegrepp eftersom det kräver att den egna teorin inte bara är en annan (eller formulerad utifrån en annan ståndpunkt), utan måste också kunna förklara varför den andra är sämre, och hur den reproduceras. Problemet med detta snäva begrepp är att Bhaskar i princip styckar upp vad som täcks av Althusserns ideologibegrepp i två halvvar: å ena sidan en (troligen) mycket liten uppsättning *ideologiska* föreställningar, å andra sidan ett berg av *proto-teorier (P)*, det vill säga vardagliga föreställningar som varken kan sägas vara ideologiska eller vetenskapliga. Gentemot dessa mer eller mindre falska kunskapsformer ställer Bhaskar *vetenskapen*, vars grundläggande rationalitet (trots avsaknaden av experiment) tänks garanterad av bedömningsrationalismen. Vi lämnas åter av vid en punkt som, trots att det innebär en betydande begreppslig utveckling över Althusser, fortfarande andas något av dennes manikeiska ideologi/vetenskap-distinktion.

Den kritiska realismen – ideologins problematik åsidosatt

Vad som i min mening saknas hos Bhaskar är en utvecklad modell för de mekanismer som bidrar till att (framför allt samhälls-) vetenskapen *alltid redan* är ”kontaminerad” (och kontinuerligt kontamineras) av ideologi och proto-teori. Problemet är inte att denna process inte ryms inom Bhaskars modell för kunskapens produktionsprocess. Tvärtom möjliggör den en alldeles utmärkt förståelse för vad vi kan kalla kunskapens kontinuerliga kontaminering. Collier hävdade som vi tidigare såg att skillnaden mellan hur Althusser och Bhaskar hanterar vetenskapernas utveckling kommer till uttryck i det sätt på vilket de lägger emfas på *resultatet* respektive *råmaterialet* i denna process.

På samma sätt skulle jag vilja hävda att en granskning av inte bara Bhaskar, utan de flesta framträdande kritiska realister, ger oss intressanta ledtrådar till det sätt på vilket kunskapens transitiva aspekter förstås. Jag menar att av de tre typer av transitiva objekt som vi identifierat (I, T och P), så ligger den kritiska realismens fokus helt och hållet på de *vetenskapliga*. I min mening är detta symptomatiskt för den kvardröjande rationalism, eller om man så vill scientism, som kännetecknar mycket av den kritiska realismen, liksom tidigare althusserianismen. Det kan förstås invändas att den kritiska realismen är en vetenskapsteori snarare än en allmän kunskapsteori,

vilket rättfärdigar att T, snarare än P och I, står i fokus. Det kan också hävdas att vetenskapens transitiva objekt *huvudsakligen* består av vetenskaplig teori T, medan P och I endast spelar en marginell roll.

Mot den första invändningen kan det sägas att det självklart är den vetenskapliga kunskapens produktionsprocess som måste stå i fokus hos en vetenskapsteori, vilket dock inte är samma sak som att hävda att dess huvudsakliga eller enda relevanta transitiva objekt är T. Mot den andra och relaterade kritiken bör det sägas att detta är empirisk fråga som kräver utförlig empirisk kunskapssociologisk forskning, om ens det. Det intressanta är ju de möjliga strukturerna, det vill säga frågan rör sig här på ett teoretiskt/abstrakt/filosofiskt plan rörande möjliga modeller för kunskapsproduktion, inte empiriska fakta om vad som råkar vara fallet inom den eller den grenen just nu.

Jag vill hävda att de kritiska realisternas relativa ointresse för ideologiska aspekter hos vetenskapen inte framträder i full dager förrän de ställs i kontrast till hur samma problematik behandlas inom den marxistiska traditionen. På denna punkt tror jag att den kritiska realismens brister kan förklaras ganska väl helt utifrån den kritiska realismen själv. Jag kan här bara skissera en sådan immanent kritik av den kritiska realismen. Inom den kritiska realismen ryms många författare med olika fokus och intressen. Den marxistiska traditionen är så heterogen att det är ganska vanskligt att ens tala om *en* marxistisk tradition eller ens en avgränsad marxism. Hur som helst anser jag att det finns en mycket avgörande skillnad mellan marxismen i denna vida mening och den kritiska realismen i all dess mångfald. Det handlar om marxismens fundamentala koppling till ett politiskt projekt. Jag skulle vilja hävda att de kritiska realister som befinner sig i gränslandet, och anser denna koppling till det emancipatoriska projektet som central, baserar denna åsikt på att de samtidigt är marxister. Jag talar här inte om enskilda forskares politiska engagemang eller åsikter, även om det kan antas spela en roll.²⁸ Det avgörande är att marxismen, både som filosofi och som substantiell teori betraktad, har ett inneboende och oskiljaktigt politiskt element på ett sätt som den kritiska realismen inte har. Den kritiska realismen har över huvud taget ingenting som kan fylla det politiska subjektets roll, den roll som *proletariatet* spelar hos marxismen. Att operera bort proletariatet ur marxismen låter sig knappast göras, med mindre än att de flesta skulle anse att patienten som reste sig efter operationen var någon annan²⁹.

²⁸ Perry Andersson (1984) hävdar ju till exempel att Västmarxismen fått sin specifika form på grund av att alla dess ledande teoretiker saknat en aktiv politisk roll, medan första och andra Internationalens marxistiska tänkande kännetecknades av att dess problem formulerades direkt i den politiska kampen.

²⁹ Det bästa och mest aktuella exemplet på detta, och den debatt som vällats, borde vara Antonio Negris och Michael Hardts *Imperiet* (2003), där det politiska subjektet *mängden* ersatt proletariatet. Se Klas Gustavsson (2003) för en bra svensk introduktion till debatten.

Avslutningsvis skulle jag vilja påminna om Bhaskars krav på en vetenskapsteori: att den *samtidigt* måste kunna redogöra för både vetenskapens transitiva och intransitiva objekt. I linje med det skulle jag vilja hävda att en lika central uppgift för varje verkligt *kritisk* vetenskapsteori måste vara att samtidigt begreppsliggöra vetenskapens transitiva objekt som å ena sidan en produkt av det rena förnuftets jakt på det intransitiva objektet, och å andra sidan en alltid redan förorenad produkt, situerad i ett ideologiskt spänningsfält. Men innebär inte denna förskjutning av uppmärksamheten i riktning mot det transitiva objektet i alla dess problematiska aspekter en rörelse *bort från* varat, mot vetandet, eller från ontologin till epistemologin? Den förflyttning av fokus som jag menar krävs av en verkligt *kritisk* realism, innebär just en sådan motverkande rörelse till den kritiska realismens ontologiska vändning.

7. Reflektioner kring kritisk realism och sociologisk forskning

Jag har försökt visa att den kritiska realismen kommer med mycket relevant kritik mot några av de vanligaste filosofiska grundpositionerna inom samhällsvetenskaperna, och att den samtidigt förklarar behovet av en sådan metakritik. Nu skall jag försöka närma mig några något mer konkreta konsekvenser en kritisk realism kan tänkas få för sociologin.

Kritisk realism och emancipatorisk sociologi

Vi har redan fört en kritisk diskussion om den kritiska realismens syn på vad den ser som samhällsvetenskapens emancipatoriska potential. En sociologi som vägrar problematisera ”empiri” kommer med stor säkerhet att fungera konserverande. Empirismen är till sin natur konservativ. Ifrågasättandet och kritiken av detta givna borde, om vi får tro de kritiska realisterna, leda till en fullständigare bild av verkligheten, en bild som även innefattar exploatering och ojämlikheter. Sociologin borde därför enligt denna syn bli mer sann ju mer kritisk den är till sitt objekt och ju mer den kritiserar den ofreflekterade hänvisningen till ”data”. Men denna kritik måste samtidigt enligt de kritiska realisterna alltid vara förankrad i verkligheten. Ofrihet och ideologiska förvrängningar skall genom den förklarande kritiken förklaras och kritiseras genom att peka på de verkliga strukturer som är orsaker.

Hur kan vi då avgöra vilken av konkurrerande förklaringar som levererar den bästa förklarande kritiken, eller är sannast? Mitt svar blir tyvärr bli lite drastiskt på den frågan, att det kan vi inte. Jag tror att de kritiska realisterna underskattar svårigheterna med en

samhällsvetenskap utan experiment. De underskattar den utsträckning i vilken ideologi och smutsar ner det ideala rena förnuft som Bhaskar verkar tänka sig som omdömesrationalismens garant. Vi står kvar vid den epistemiska relativismens stup, ensamma med insikten om att vi aldrig kommer att finna något sanningens fundament. Jag tror att vårt enda hopp är att fortsätta *sträva* efter en omdömesrationalism, sammanflätat med en stark reflexivitet. Här rör det sig inte bara om forskaren i relation till sitt objekt, utan en vidare reflexivitet som förmår att tänka forskaren och hela forskarsamhället som en del av den sociala värld som objektet också är en del av.

Abstrakt och konkret vetenskap

Om sociologin behöver kunna luta sig mot en stark reflexivitet, och kanske en starkare medvetenhet om metateoretiska problemställningar, kan något även sägas om den kritiska realismens metodologiska påbud.

Både Tony Lawson (1998:164) och Peter Maniacs (1998:323) gör en användbar distinktion mellan abstrakta och konkreta vetenskaper, en distinktion de lånat från Weber. Men till skillnad från Weber hävdar de att vi inte bör förstå denna distinktion i termer av till exempel fysik kontra samhällsvetenskap, utan att man mycket väl kan tillämpa distinktionen också *inom* samhällsvetenskaperna:

”...any science which restricts itself to the theorizing of structure is abstract, and any science which aims at the explanation of concrete events is concrete. And since all concrete outcomes are the result of a plurality of causes, operating at different strata of reality, we can make a distinction between *understanding structure* and *explaining events*...[---] That is, we can think of social theory as aimed at the theorization of social reality, a non-reducible stratum of reality. But the explanation of a social event...involves knowledge of the ‘social mechanisms’ of existing structures and whatever else causally contributed to the particular outcome.”
(Maniacs 1998:323-4)

För att förklara konkreta händelser måste vi så att säga arbeta baklänges, vi måste lösa upp fenomenen i en mängd abstrakta bestämningar, som tillsammans kan förklara den unika händelsen. Dessa abstrakta bestämningar är inget annat än de strukturer som den teoretiska eller abstrakta vetenskapen tillhandahåller, i sista hand genom analys av den konkreta verkligheten. Om inte annat har vi här dels ett användbart begrepp för att förstå relationen mellan vad som vanligtvis kallas empirisk respektive teoretisk forskning. I min mening ger detta begrepp också en utmärkt fingervisning om behovet av *båda* typer av forskning, och möjligtvis ett behövligt stöd framför allt för den icke-empiriska forskningens fortsatta relevans.

Den kritiska realismens metateoretiska funktion

På ett mycket generellt plan tror jag att man kan säga att sociologisk forskning på kritisk-realistiska grunder skulle kunna gynnas framför allt på ett *negativt* sätt. Det handlar om att kritisk realism kan utgöra en verktygslåda för metakritik av vissa substantiella teories grunder, och alltså eliminera ett antal metateoretiska antaganden. Den kan visa oss vad vi som forskare *inte* ska hålla på med, det vill säga hur vi *inte* ska bedriva forskning, se på våra kunskapsobjekt och grunda våra teorier.

Men detta leder också till ett *positivt* anbefallande: sociologin borde utveckla en starkare medvetenhet kring metateoretiska frågor och bli bättre på att se sig själv i sin kontext. Då kan vi kanske trots allt, i avsaknaden av kompensatorer för experiment, leva med insikten om den ideologiska nedsmutsningen och distorsionerna av kunskapen, med målet att utveckla en allt djupare kunskap trots att vi aldrig kan finna vår skiljedomare. Den kritiska realismen som metateori kan kanske sälla ut vissa tillvägagångssätt och teorier, och så att säga ge verktygen till en intern sociologisk kritik, men inte tala om för oss vilken av konkurrerande teorier som är bäst eller ”sannast”.

Slutligen tror jag att den kritiska realismen kan lämna ett bidrag i form av vad jag vill kalla ett *ramverk för tanken*, oavsett om man ser sig som bekännande kritisk realist eller bara lånar sin inspiration därifrån. Jag menar att det sätt på vilket den kritiska realismen kan begreppsliggöra verkligheten och dess strukturer, och de vetenskapliga teoriernas relation till denna, är ett utmärkt metateoretiskt verktyg för det samhällsvetenskapliga tänkandet. Ett sådant ramverk baserat på en oortodox kritisk realism skulle tillåta skilda sociologiska teorier, som kanske inte alltid skulle anses vila på en realistisk grund, att hanteras tillsammans utifrån sina specifika förutsättningar. I likhet med Alex Callinicos (Bhaskar & Callinicos 2003:90) vill jag därför förespråka en öppen kritisk realism gentemot den Kritiska Realism han menar drar något för höga växlar på bland annat filosofins roll: ”I’ve thought of myself for a long time as a critical realist with a small ‘c’ and ‘r’. In other words, I find myself very much in agreement with, and influenced by, the broad conception of the sciences that Roy advanced, particularly in his writings of the seventies.” Callinicos själv är skolad inom den klassiska marxistiska traditionen, och förenar gärna denna med den kritiska realismen, i denna vidare betydelse.

På samma sätt tror jag som sagt att det är fullt möjligt att ställa även andra teorier på en kritisk-realistisk grund. Jonathan Joseph (2004) hävdar till exempel att det är möjligt att läsa framför allt den tidige Foucault som realist, och på denna grund förena Foucaults maktanalys med Marx kritik av den politiska ekonomin. Här har inte varit utrymme att utveckla denna aspekt, men jag anser att den kritiska realismen kan bidra till att bygga en grund på vilken både abstrakt

och konkret sociologisk forskning kan utvecklas, inte minst genom att till synes vitt skilda teorier kan förenas och göras användbara inom ett och samma ramverk.

8. Sammanfattning och avslutning

Den bild som jag har presenterat av den kritiska realismen har varit i huvudsak sympatisk. Dess begreppsliggörande av relationen mellan den ontologiska och epistemologiska problematiken, liksom insisterandet på att vi aldrig kan bortse från ontologi, är i min mening viktiga argument. När den ontologiska modellen med dess stratifierade och emergenta komplex av strukturer och mekanismer kombineras med modellen över kunskapens produktionsprocess, har vi ett kraftfullt verktyg för att begreppsliggöra relationen mellan å ena sidan en av oss oberoende verklighet, och å andra sidan en vetenskap *om* denna verklighet, som också är en social produkt.

När det kommer till samhällsvetenskaperna, är vetenskapens mål och tillvägagångssätt väsentligen det samma som inom naturvetenskaperna, enligt de kritiska realisterna. Vad det handlar om är *inte*, som empirismen hävdar, att identifiera empiriska regelbundenheter. Inte heller, menar den kritiska realismen, är en i någon mening objektiv *vetenskap* om samhället omöjlig, som idealismen påstår. En avgörande principiell skillnad mellan natur- och samhällsvetenskaperna är dock avsaknaden av experimentet som kunskapskälla inom de senare (liksom även inom många naturvetenskaper). Dock råder det ingen samstämmighet inom den kritiska realismen om hur detta faktum skall tolkas, och jag har försökt visa på hur de skilda tolkningarna kan ses som ett symptom på en inbyggd svårighet i den kritiska realismen avseende relationen mellan vetenskapens transitiva och intransitiva aspekter.

Jag har vidare följt de kritiska realisterna genom argumentationen för en politiskt engagerad och emancipatoriskt syftande samhällsvetenskap, liksom genom fördjupningarna av synen på abstraktioner som centrala (samhälls-)vetenskapliga verktyg. Även här har min grundhållning varit välvillig, med en viss kritik riktad mot vad jag anser vara den genomgående problematiska ambivalensen vad gäller möjligheterna till en objektiv vetenskap. Denna kritik har jag utvecklat genom en mer djupgående analys av ideologibegreppets öde hos Louis Althusser och Roy Bhaskar. Jag försöker bland annat visa att den tidigare identifierade problematiken kommer igen också här. Jag menar att medan Bhaskars redogörelse för vetenskapens intransitiva objekt är mycket uttömmande, så upptar det strikta och snäva ideologibegreppet och problematiken med vetenskapliga ”föreningar” ett relativt litet utrymme hos Bhaskar, såväl som de flesta kritisk-realistiska uttolkare. Detta, menar jag, är symptomatiskt för det underliggande ointresset att studera de mer kontingenta och irrationella aspekterna av vetenskapens transitiva objekt. Vidare

hävdar jag att förklaringen till detta, som jag anser måste klassas som en allvarlig brist för en vetenskapsteori som betraktar sig själv som emancipatorisk, rymms inom den kritiska realismens egen begreppsapparat. Orsaken är att den kritiska realismen, till skillnad från marxismen, saknar en direkt länk till ett politiskt subjekt och -projekt.

Jag anser sammanfattningsvis att den kritiska realismen kan bidra med mycket till sociologin, men menar att det måste vara en mycket självkritisk sådan. Den ökade reflexivitet och medvetenhet om metateoretiska problemställningar som behövs inom sociologin, kan finna viktiga verktyg för tanken i den kritiska realismen. Samtidigt finns det en farlig aspekt i den kritiska realismens tendens till scientism, en tendens som vi bör hålla oss vaksamma mot.

Litteraturförteckning

- Alvesson, Mats och Sköldbäck, Kaj (1994). *Tolkning och reflektion: vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Althusser, Louis (1968). *För Marx*. Lund: Bo Cavefors förlag.
- Althusser, Louis (1970a). *Att läsa kapitalet I*. Lund: Bo Cavefors förlag.
- Althusser, Louis (1970b). *Att läsa kapitalet II*. Lund: Bo Cavefors förlag.
- Althusser, Louis (1976). *Filosofi från proletär klasståndpunkt*. Lund: Bo Cavefors förlag.
- Andersen, Heine (red.) (1994). *Vetenskapsteori och metodlära: En introduktion*. Lund: Studentlitteratur.
- Anderson, Perry (1984). *Om den västerländska marxismen*. Lund: Arkiv
- Archer, Margaret (1998). "Introduction: Realism in the Social Sciences", i *Critical Realism: Essential Readings* (red. Archer et. al.). London & New York: Routledge.
- Archer, Margaret, Roy Bhaskar, Andrew Collier, Tony Lawson och Alan Norie (red.) (1998). *Critical Realism: Essential Readings*. London & New York: Routledge.
- Bhaskar, Roy (1998a). "Philosophy and Scientific Realism", I *Critical Realism: Essential Readings* (red. Archer et. al.). London & New York: Routledge.
- Bhaskar, Roy (1998b). *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*, 3. uppl. London & New York: Routledge
- Bhaskar, Roy (1998c). "General Introduction", i *Critical Realism: Essential Readings* (red. Archer et. al.) London & New York: Routledge.
- Bhaskar, Roy (1998d). "Facts and Values: Theory and Practice", i *Critical Realism: Essential Readings* (red. Archer et. al.) London & New York: Routledge.
- Bhaskar, Roy och Ernesto Laclau (1998). "Discourse Theory vs Critical Realism", i *Alethia* 1:2 (s. 9-14)
- Bhaskar, Roy och Alex Callinicos (2003). "Marxism and Critical Realism: A Debate", i *Journal of Critical Realism* 1:2 (s.89-114)
- Bottomore, Tom (red.) (1991). *A Dictionary of Marxist Thought*. Oxford & Malden: Blackwell Publishers
- Brante, Thomas (1997). "Kausal realism och sociologi", i *Sociologisk forskning* nr 1-2
- Brante, Thomas (2001). "Consequences of Realism for Sociological Theory-Building", i *Journal for the Theory of Social Behaviour* Nr. 2.
- Bricmont, Jean (2001). "Sociology and Epistemology", i *After Postmodernism: an introduction to critical realism* (red. López, José och Garry Potter), New York & London: The Athlone Press
- Brown, Andrew (2002). "Developing realistic philosophy: From critical realism to materialist dialectics", i *Critical Realism and Marxism* (red. Brown, Andrew, Steve Fleetwood & Michael Roberts). London & New York: Routledge
- Brown, Andrew, Steve Fleetwood och Michael Roberts (red.) (2002). *Critical Realism and Marxism*. London & New York: Routledge
- Brown, Andrew, Steve Fleetwood och Michael Roberts (2002b). "The marriage of critical realism and Marxism: Happy, unhappy or on the rocks?", i *Critical Realism and Marxism* (red. Brown, Andrew, Steve Fleetwood & Michael Roberts). London & New York: Routledge

- Brown, Andrew, Gary Slater och David. A. Spencer (2002). "Driven to abstraction? Critical realism and the search for the 'inner connection' of social phenomena", i *Cambridge journal of Economics* 26 (s.773-778)
- Bunge, Mario (2004). "Epistemology of Sociology", i *International Encyclopedia of the Social and Behavioural Sciences*.
- Carleheden, Mikael (2005). *Kritisk teoretisk metodologi eller konsten att bedriva teoretisk och normativ forskning*, opublicerat föredragsmanuskript
- Chalmers, Alan F. (1995). *Vad är vetenskap egentligen?: Om väsen och status hos vetenskapen och dess metoder*. Nora: Bokförlaget Nya Doxa
- Collier, Andrew (1994). *Critical Realism: An Introduction to Roy Bhaskar's Philosophy*. London: Verso
- Collier, Andrew (1989). *Scientific Realism and Socialist Thought*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Collier, Andrew (1998). "Stratified Explanation and Marx's Conception of History", i *Critical Realism: Essential Readings* (red. Archer et. al.) London & New York: Routledge.
- Collins, Randall (1992). *Sociological Insight: An introduction to Non-Obvious Sociology*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Cruickshank, Justin (2004). "A tale of two ontologies: an immanent critique of critical realism", i *Sociological Review* Nr 53:4 (s.567-585)
- Curry, Neil (2002). "Beyond the Marxism/post-Marxism divide" , i *Critical Realism and Marxism* (red. Brown, Andrew, Steve Fleetwood & Michael Roberts). London & New York: Routledge
- Danemark, Berth, Mats Ekström, Liselotte Jakobsen och Jan Ch. Karlsson (1997). *Att förklara sambället*. Lund: Studentlitteratur.
- Djurfeldt, Göran (1999). *Boström och kaminen: En introduktion till realistisk vetenskapsteori*, Lund: Arkiv förlag
- Djurfeldt, Göran, Rolf Larsson och Ola Stjärnhagen (2003). *Statistisk verktygslåda: samhällsvetenskaplig orsaksanalys med kvantitativa metoder*. Lund: Studentlitteratur
- Ehrbar, Hans G. (2002). "Critical realist arguments in Marx's *Capital*", i *Critical Realism and Marxism* (red. Brown, Andrew, Steve Fleetwood & Michael Roberts). London & New York: Routledge
- Fleetwood, Steve, (2002). "What kind of theory is Marx's labour theory of value?" , i *Critical Realism and Marxism* (red. Brown, Andrew, Steve Fleetwood & Michael Roberts). London & New York: Routledge
- Gramsci, Antonio (1973). *Selections from the Prison Notebooks*. London: Lawrence and Wishart
- Gustavsson, Klas (2004). *Socialismens liv efter döden*. Stockholm: Atlas
- Hacking, Ian (1983). *Representing and intervening*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hansson, Bengt (red.) (1992). *Metod eller anarki: Moderna teorier om vetenskapens väsen*. 2. uppl. Lund: Filosofiska institutionen
- Hardt, Michael och Antonio Negri (2003). *Imperiet*. Göteborg & Stockholm: Glänta produktion & Vertigo förlag
- Hedström, Peter och Richard Swedberg (1998). "Social Mechanisms: An Introductory Essay", i *Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory*, (red. P. Hedström och R. Swedberg). New York: Cambridge University Press.
- Heisler, Ron (2001). "Response to the Modern Ranters: A Layman's Naive Thoughts on the Cult of Roy Bhaskar", i *What Next Nr.18* [<http://www.whatnextjournal.co.uk/Pages/Back/Wnext18/Bhaskar.html>]
- Johansson, Ingvar, Ragnvald Kalleberg och Sven-Erik Liedman (1972). *Positivism, marxism, kritisk teori – riktningar inom modern vetenskapsfilosofi*. Stockholm: PAN/Nordstedts

- Joseph, Jonathan (2002). "Five ways in which critical realism can help Marxism" , i *Critical Realism and Marxism* (red. Brown, Andrew, Steve Fleetwood & Michael Roberts). London & New York: Routledge
- Joseph, Jonathan (2004). "Foucault and reality", i *Capital & Class* 82 (s.143-165)
- Kuhn, Thomas S. (1979). *De vetenskapliga revolutionernas struktur*. Lund: Doxa
- Liljeros, Fredrik (1997). "Bhaskars kritiska realism: en introduktion", . *Häftan för kritiska studier* nr. 1
- Lawson, Tony (1998). "Economic Science Without Experimentation" , i *Critical Realism: Essential Readings* (red. Archer et. al.) London & New York: Routledge.
- López, José och Garry Potter (red.) (2001). *After Postmodernism: an introduction to critical realism*. New York & London: The Athlone Press
- Lübcke, Poul (red.) (1988). *Filosoflexikonet*. Stockholm: Forum
- Lundkvist, Anders (1975). *Introduktion till metoden i Kapitalet*. Röda Bokförlaget
- Maniacs, Peter (1998). "A Realist Social Science", i *Critical Realism: Essential Readings* (red. Archer et. al.) London & New York: Routledge.
- Marx, Karl (1969). *Kapitalet: Kritisk av den politiska ekonomin. Första boken*. Lund: Arkiv Zenit
- Marx, Karl (1975). "Inledning till kritiken av den politiska ekonomin", i Karl Marx och Friedrich Engels (1975), *Skrifter i urval: Ekonomiska skrifter*, Lund: Bo Cavefors Bokförlag.
- Marx, Karl och Friedrich Engels (1975). *Skrifter i urval: Ekonomiska skrifter*, Lund: Bo Cavefors Bokförlag.
- Nordin, Svante (1995). *Filosofins historia: Det västerländska förnuftets äventyr från Thales till postmodernismen*. Lund: Studentlitteratur
- Ollman, Bertell (2001). "Critical Realism in Light of Marx's Process of Abstraction", i *After Postmodernism: an introduction to critical realism*. New York & London: The Athlone Press
- Pålsson Syll, Lars (2002). *De ekonomiska teoriernas historia*. 3. uppl. Lund: Studentlitteratur
- Ritzer, G och D. Goodman (2001). "Postmodern Social Theory", i *Handbook of Sociological Theory* (red. J. Turner). New York & Dordrecht: Kluwer Academic
- Rothstein, Bo (2000). "Den moderna könsmaktsordningens grundbult", i *Statsvetenskaplig tidskrift* 102:1
- Seldén, Daniel (2005). *Om det som är: Ontologins metodologiska relevans inom positivism, relativism och kritisk realism..* Doktorsavhandling. Sociologiska institutionen, Göteborgs Universitet.
- Scott, John (2001). "Where is Social Structure?" , i *After Postmodernism: an introduction to critical realism*. New York & London: The Athlone Press
- Sayer, Andrew (1992). *Method in Social Science: A Realist Approach*. 2. uppl. London & New York: Routledge
- Sayer, Andrew (1998). "Abstraction: A realist Interpretation" , i *Critical Realism: Essential Readings* (red. Archer et. al.) London & New York: Routledge.
- Sayer, Andrew (2002). "Critical realist methodology: A View from Sweden", i *Journal of Critical Realism* 1:1
- Thurén, Torsten (1991). *Vetenskapsteori för nybörjare*. Stockholm: Liber
- Wallace, Ruth A. och Alison Wolf (1999). *Contemporary Sociological Theory: Expanding the Classical Tradition*. Upper Saddle River: Prentice Hall